מחקרים חדשים של הגליל

ספר שני

עורכים: ציונה גרוסמרק, חיים גורן,
מוסטפא עבאסי, יאיר זלטנרייך וזאביק גרינברג

מחקרים חדשים של הגליל

ספר שני

עורכים:
פרופ׳ ציונה גרוסמרק
פרופ׳ חיים גורן
פרופ׳ מוסטפא עבאסי
ד״ר יאיר זלטנרייך
ד״ר זאביק גרינברג

Tel Hai Galilee Studies

vol. 2

עורכים:
פרופ׳ ציונה גרוסמרק
פרופ׳ חיים גורן
פרופ׳ מוסטפא עבאסי
ד״ר יאיר זלטנרייך
ד״ר זאביק גרינברג

עריכה, עיצוב וסדר: חדוה רוקח, איתי בחור

איתי בחור – הוצאה לאור
ת.ד. 147, זכרון־יעקב, 3095101
טל. 04-6390938; פקס. 04-6399475

Itay Bahur – Publishing
P.O.B.147, Zichron-Ya׳akov
info@bahurbooks.com
www.bahurbooks.com

©
כל הזכויות שמורות ALL RIGHTS RESERVED
מסת״ב 978-965-7459-32-4 ISBN
נדפס בישראל, ינואר 2016 Printed in israel, January

תמונת הכריכה: גשר בנות יעקב העותמני, מצולם מדרום־מערב לכיוון צפון־מזרח. הקשת הרביעית הוספה על ידי העותמנים ב־1900. הגשר צולם על ידי גוסטב דלמן, מנהל ׳המכון האוונגלי הגרמני לחקר קדמוניות ארץ הקודש בירושלים׳ (או על ידי אחד מתלמידי המכון), בעת סיור לימודי, בין השנים 1905-1914. באדיבות ׳מכון דלמן׳, הפקולטה לתיאולוגיה, אוניברסיטת גרייפסוולד, גרמניה

תוכן העניינים

חינוך וחברה בגליל, עבר והווה

שרה ארנון, שמואל שמאי, זאב גרינברג ולי כהנר – שילוב קולטים ונקלטים לקהילה משותפת בשכונות הרחבה ביישובים כפריים בפריפריה הצפונית 10

דפנה שגיב־רייס וזאב גרינברג – עופי ציפור אך לא אל הדרור: ניתוח סיפורי חיים של סטודנטיות מוסלמיות העוזבות את ביתן לצורך לימודים גבוהים 28

נירית רייכל – יוזמות ומהלכים חינוכיים ככלי לצמיחה בפריפריה: סיפורה של מכללת 'אוהלו' 47

לאה מרזל – השירה בציבור בקרב קבוצת מייסדי קיבוץ יגור (1923–1940) 75

יאיר זלטנרייך – 'המורה וינברג': הבטים חברתיים ותרבותיים של ראשית ההוראה בגליל 93

נילי בן ארי – המערה כגורם מחנך בסיפור על חוני הישן 112

אדם וסביבה בגליל

יורם פינקלשטיין, איזבלה קרקיס, עמית אופיר, יעקב אברבנאל, אורי וורמסר, מיכאל אשנר ואליהו ריכטר – האם חשיפה ממושכת לרחף זרחנים אורגניים משפיעה על מערכת העצבים ההיקפית? 121

פלג אסטרחן – סקר ניטור חומרי הדברה באגם הכנרת – שנת 2013 132

אורלי מאירייס, רימה ברודולאיי, רוני ברקאי, שלומית דור, שחאדי נסראללה, תייסיר מערי, פאיז ספדי, אסעד ספדי, סטנלי פרימן, שלומי כפיר, עומר לוי, משה מירון ומרי דפני ילין – מחלת ריקבון השורשים הלבן (*Rosellinia necatrix*) במטעי נשירים: סקר לבחינת תפוצת המחלה 138

בנבכי העבר

עמיחי מזר – מכוורת מתקופת המלוכה בתל רחוב 151

ברוך ברנדל וציונה גרוסמרק – סרגון השני בגליל: חותם גליל ניאו־אשורי מחורבת עומרית 165

ינון שבטיאל – מערכת המסתור שמתחת לבית הכנסת של חוקוק: מבט משווה ומקרה מבחן למערכות המסתור שמתחת לבתי הכנסת בגליל ובדרום הר חברון 175

ציונה גרוסמרק – על טבעת כלילת אבן מחורבת עומרית 205

יוסף סטפנסקי ואליהו בן־טובים – בית הקברות היהודי העתיק בצפת: מצבות קבורה מהמאות ה־16 וה־17 לסה"נ 221

חיים גורן ויוסי אלון – עמק החולה וסביבתו בראשית המאה ה־19
על פי דיווחו של אולריך יספר זטצן 249

אמנות נוצרית בגליל – לזכרה של פרופ׳ נורית כנען־קדר, ידידת המכללה

גיל פישהוף – דמותו של פטרוס בפיסול כנסיית הבשורה הצלבנית בנצרת:
פטרונות ופוליטיקה כנסייתית בגליל במאה ה־12 271

עינת סגל – סדרת חלונות הוויטראז׳ בכנסייה הסלזיאנית בנצרת:
מקורותיה ומשמעויותיה 283

נירית שלו־כליפא – נופי הכרמל וחופו במחזור ציוריו של אמיל ריץ
ברפקטריום מנזר סטלה מאריס בחיפה וזיקותיו למחזורי הציורים בבית ג׳מאל 301

תקצירים באנגלית VIII

מערכת המסתור שמתחת לבית הכנסת של חוקוק: מבט משווה ומקרה מבחן למערכות המסתור שמתחת לבתי הכנסת בגליל ובדרום הר חברון

ינון שבטיאל*

תקציר

לגילויו ולחפירתו של בית כנסת בחורבת חוקוק, על מגוון ממצאיו ובעיקר על רצפת הפסיפס המיוחדת שלו, מצטרף עניין חשיפתה וחקירתה של מערכת מסתור שהתגלתה מתחת לרצפתו.[1] בית הכנסת ורצפת הפסיפס מתוארכים למאה ה־5 לסה"נ.[2] חשיפת מערכת המסתור מעלה לפחות שתי סוגיות מחקריות: האחת, בחינת יחסה של אוכלוסיית באי בית הכנסת של חוקוק למצבם הביטחוני והצורך שלהם לחצוב, או להשמיש מחדש מערכת מסתור מתחתיו; האם הכשרת מערכת המסתור הינה תוצאה של מצבם הביטחוני, שהיה רעוע במיוחד כשהארץ עברה לשלטון ביזנטי ועל רקע יחסה העוין של הנצרות.[3] הסוגיה השנייה, גם היא תוצאה של צורך ביטחוני, הינה שבית הכנסת נבנה בכוונה תחילה על מערכת מסתור קיימת; עשרות מערכות מסתור כאלה, שאין להן קשר לבתי כנסת, ידועות במרחב הכפרי של הגליל והן נחצבו מתוך שיקולים בטחוניים דומים.[4]

להשוואה בין מערכת המסתור של בית הכנסת בחוקוק ובין מערכות מסתור, שהתגלו מתחת לבתי כנסת קדומים אחרים בארץ ישראל, יש שתי מטרות: האחת, לבודד את התופעה הזו מקורפוס מערכות־המסתור המוכר ולנסות להשיב על הסוגיות שנגזרות ממנה. השנייה, לבדוק מרחב היסטורי־ארכיאולוגי רחב יריעה, שמופעו נדיר ושהתגלה עד כה בשלושה אזורים: דרום הר חברון, שפלת יהודה והגליל. חקירת מערכת המסתור מתחת לבית הכנסת בחוקוק, שנבחנה לאחרונה בידי, יחד עם איסוף וריכוז כל הנתונים הקיימים לגבי מערכות המסתור שהתגלו בבתי הכנסת האחרים – מאפשר לראות בה מקרה מבחן.

מערכות המסתור בגליל וביהודה – סקירה כללית

מאז גילויה של תופעת מערכות המסתור בשפלת יהודה בסוף שנות ה־70 של המאה ה־20, התגלו ברחבי הגליל וביהודה כ־400 מערכות מסתור מסוגים שונים. הריבוי והמגוון של מערכות המסתור הצריכו בניית קטלוג לפי סוגיהן השונים: בסוף שנות ה־80 עמוס קלונר ויגאל טפר קטלגו לראשונה את מערכות המסתור על פי צורתן ואופיין;[5] הם שייכו את מערכות המסתור באופן כללי לימי מרד בר כוכבא. בשנת 2001 פרסם בועז זיסו בעבודת הדוקטורט שלו קטלוג, בו חילק את מערכות המסתור שחקר בשפלת יהודה לפי סוגיהן ואפיין אותם לפי קריטריונים שקבע; לדעתו, חלק מהמערכות שייכות למרד החורבן.[6] בשנת 2009 פרסמתי בעבודת הדוקטורט שלי קטלוג מעודכן של סוגי מערכות

---

* התמונות צולמו על ידי המחבר אלא אם צוין אחרת.

המסתור שנחשפו בגליל, מהראשונות שהתגלו בשנות ה־80 ועד אלה שחשפתי בשנות האלפיים. ציינתי שחלק ניכר של מערכות המסתור שבגליל היה בשימוש במרד החורבן, וייתכן ששאר המערכות נבנו במהלך ההכנות למרד בר כוכבא.[7]

טבלת הקטגוריות לשיטת זיסו בשפלת יהודה ולשיטתי בגליל – השוואה

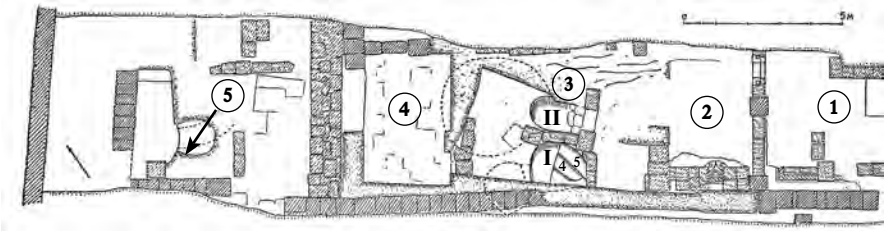
אפיון מערכות המסתור ביהודה ובשפלת יהודה (על פי זיסו)	אפיון מערכות המסתור בגליל התחתון והעליון (על פי שבטיאל)
מערכת משפחתית קטנה – ראשיתה חלל תת־קרקעי לאחסון.	**מערכות מסתור פשוטות** – ללא מחילות מפותחות. חצובות באופן לא מוקפד. דומות למערכות המשפחתיות בשפלת יהודה.
מערכות מסתור ואחסון משפחתית – המחילות נחצבו מתוך בית המגורים.	**מערכות מסתור פשוטות** – לא מפותחות. ניתן לראות שיצאו מתחת לשרידי בתי מגורים או מתוך מערות ששימשו למגורים.
מערכת מסתור משפחתית – שיש לה קשר עם בור מים.	**מערכות מסתור קטנות** – ללא מחילות מפותחות שיצאו מבורות מים או מבורות איסום.
מערכת מסתור ציבורית – מערכת גדולה עם מחילות מסועפות חודרת מתקנים תת־קרקעיים ומבטלת שימוש בהם.	**מערכות מסתור מתוך מתקנים** – חללים תת־קרקעיים, ששימשו לצרכים שונים, ועקב חציבת מחילות למערכות מסתור נפגעו וחדלו לשמש לתכליתם המקורית (מקוואות, בתי בד ומחסנים תת־קרקעיים).
מערכת מסתור ציבורית – נחצבה מראש למסתור ובה מחילות וחדרונים.	**מערכות מסתור מפותחות** – שלהן מחילות זוויתיות, חצובות בגימור מוקפד. נחצבו מראש כמערכות מסתור.
מערכת מילוט – נדירה. יש לה בדרך כלל מחילה ארוכה שעשויה לחדור מתקנים ואפשרה יציאה בסתר מתחום היישוב.	**מערכת מילוט** – מערכת נדירה (כמו בשפלת יהודה); מחילה ארוכה שיצאה מתוך היישוב והוציאה את הזוחלים־הולכים על ארבע מחוץ ליישוב. מערכת המילוט הגדולה ביותר שהתגלתה בגליל חצובה לאורך כ־150 מ' (בגוש חלב).

ההשוואה בין מערכות המסתור שהתגלו מתחת לבתי הכנסת בדרום הר חברון ובין אלה שהתגלו בגליל מתבקשת בשל הטיפולוגיה הזהה שלהן ובשל תיארוכם הקרוב של בתי הכנסת שנחפרו באתרים האלה (המאות ה־4 וה־5 לסה"נ).[8]

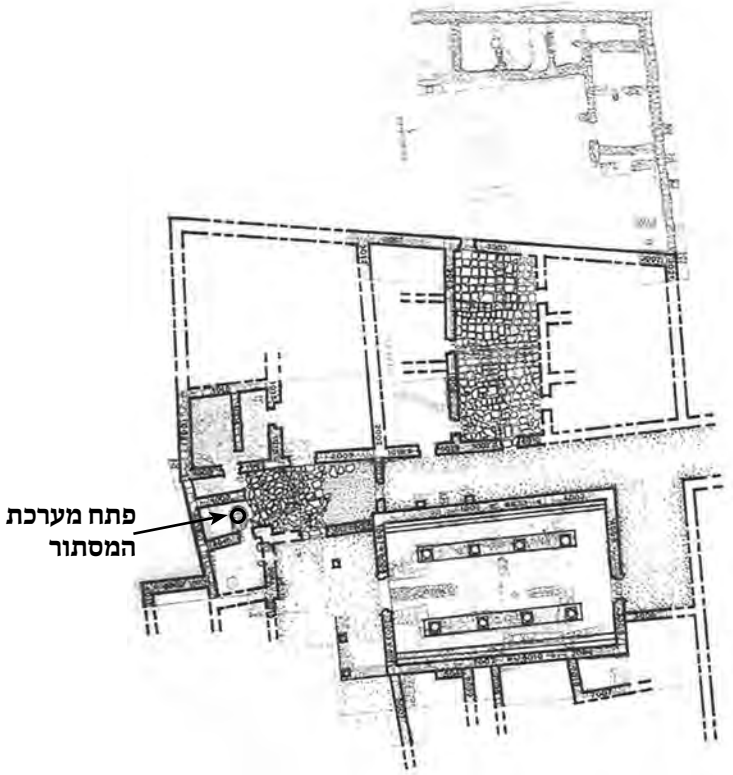
מערכות המסתור שהתגלו מתחת לבתי כנסת בדרום הר חברון, בשפלת יהודה ובגליל

מעל 320 מערכות מסתור התגלו ביהודה ומעל 65 מערכות מסתור התגלו בגליל,[9] מתוכן רק 9 התגלו מתחת לבתי כנסת או בסמוך להם. בחורבת עתרי שבשפלת יהודה נמצאה ונחפרה מערכת מסתור מתחת למבנה ציבור, וסביר להניח שהינו בית כנסת. בדרום הר חברון – מתחת לבתי הכנסת של אשתמוע, מעון וענים – התגלו 3 מערכות מסתור ובצמוד לבית הכנסת בסוסיה התגלתה מערכת מילוט. במערכות המסתור של אשתמוע, מעון, ענים וסוסיה, לא נערכו עד כה חפירות ארכיאולוגיות יסודיות. בגליל התגלו 4 מערכות מסתור: מתחת לבית הכנסת של היישוב מרות, סמוך לקיר הדרומי של בית הכנסת של בית שערים, בחצר בית הכנסת בנבוריה ולאחרונה התגלתה מערכת מסתור מתחת לבית הכנסת בחוקוק. מבין 4 המערכות שהתגלו בגליל, אלה שבמרות ובחוקוק נחקרו ותועדו.[10] שתי

מערכות מסתור, שעליהן רק נרמז בדוחות החפירה, התפרסמו בידי חופריהן במאה ה־20: האחת נחשפה ככל הנראה במסגרת חפירות בית הכנסת של בית שערים, שנמצא במרכז הגליל התחתון ושנחפר בשנות ה־40 של המאה ה־20 על ידי בנימין מזר ונחמן אביגד. השנייה נחשפה במהלך חפירת בית הכנסת של נבוריה במרכז הגליל העליון, על ידי אריק מיירס בשנים 1980–1981.

בית שערים – סימון מיקומה של מערכת המסתור, חצר בית זייד, (מתוך אביגד, תשט"ז, להלן, הערה 11)

נבוריה – סימון מיקומה של מערכת המסתור (מתוך Meyers, 2009)

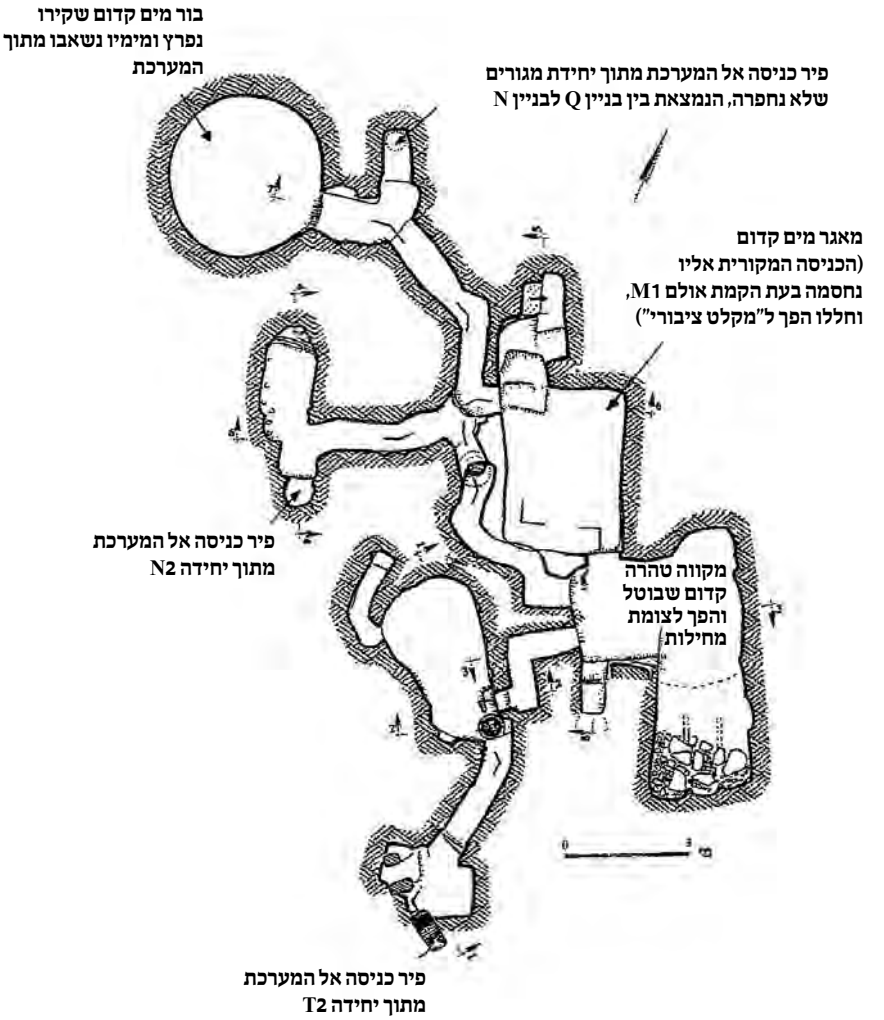
החפירות של בית שערים נעשו עוד בטרם זוהתה תופעת מערכות המסתור ועל כן הוגדרה המחילה, שהתגלתה בצמוד לבית הכנסת על ידי אביגד, כ'מנהרה' וקוויה שורטטו בתוכנית. זיהויה כמערכת מסתור נעשה לימים על ידי זאב ספראי. בחפירות נבוריה לא היתה כל התייחסות לחלק התת־קרקעי שנמצא בסביבת החפירה; מערכת המסתור אובחנה בשטח החפירות על ידי מוטי אביעם, מי שהיה ארכיאולוג מחוז גליל־מערבי ברשות העתיקות, שהפנה את תשומת ליבו של החופר לממצא.[11] הסתבר ששני החללים התת־קרקעיים, שנצפו אך לא נחקרו, היו מערכות מסתור שהיו חלק ממתחם בית הכנסת.

נבוריה – פתח מערכת המסתור

מערכת המסתור של מבנה ציבור (בית כנסת) בחורבת עתרי בשפלת יהודה

חורבת עתרי נמצאת בגוש הגבעות שבין עמק האלה ובין נחל גוברין. בשנים 1999–2000 נערכה באתר חפירת הצלה על ידי בועז זיסו ואמיר גנור. במהלך החפירות התגלה מבנה ציבור, ולדעת החופרים ישנה סבירות שהינו בית כנסת.[12] מתחת למבנה נחשפה מערכת מסתור ציבורית ומסועפת, שנחפרה בחפירה סדורה אך נמצאה שדודה. המערכת

חורבת עתרי (באדיבות בועז זיסו ואמיר גנור, מתוך קדמוניות 123)

בנויה משלוש מערכות קטנות (שמכונות על ידי החופרים 'משפחתיות'), שכל אחת מהן כללה מסדרון מדורג, מחילה וחדרון. אלה התחברו באמצעות מחילות לשני מאגרי מים תת־קרקעיים גדולים, שהשימוש באחד מהם התבטל עקב פריצת דפנותיו על ידי חציבת מחילות החיבור. הבור השני יכול היה להיוותר שמיש, מאחר שמחילת חיבור פרצה את הדופן העליונה שלו ורובו נותר שלם. הכניסה למערכת המסתור נמצאת בפינה הדרום־מערבית של המבנה, שם ישנו מעבר מדורג המוביל למקווה טהרה, שהשימוש בו בוטל עם הקמת המבנה וממנו נפרצה מחילת הכניסה. כניסה למערכת מסתור של בית כנסת דרך מקווה קיימת במעון (שם לא בוטל השימוש בו) וגם במרות שבגליל (שם ביטלו חוצבי מערכת המסתור את השימוש בו).

במערכת המסתור בחורבת עתרי התגלו בערבוביה ממצאים מהתקופה ההלניסטית ומהתקופה הרומית הקדומה, ובכללם ממצאים ממרד החורבן וממרד בר כוכבא. תיארוך הממצאים מאשש את הסברה לפיה ישנן מערכות מסתור ששימשו בשתי המרידות.[13]

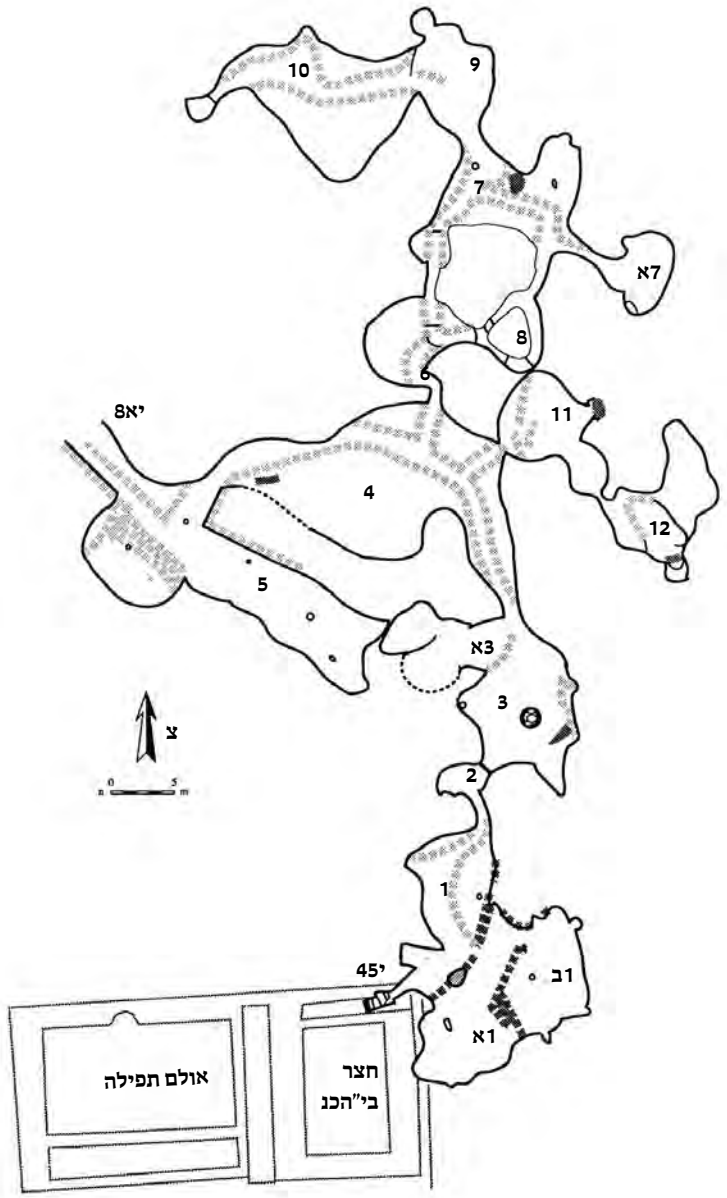
מערכת המילוט ומערכות המסתור בבתי הכנסת של דרום הר חברון – סוסיה, אשתמוע, מעון וענים: את בית הכנסת של סוסיה חפרו בין השנים 1970–1972 שמריהו גוטמן, זאב ייבין ואהוד נצר; הם חשפו מערכת חללים תת־קרקעית וסברו שהיא מחצבת אבן שהפכה למחסנים.[14] בית הכנסת של אשתמוע התגלה במאה ה־19; בשנים 1935–1936 נעשתה בו חפירת בדיקה על ידי ליאו אריה מאיר ואברהם רייפנברג, וב־1969 זאב ייבין השלים את חפירת האתר.[15] בית הכנסת של ענים התגלה על ידי צבי אילן ונחפר על ידו ועל ידי דוד עמית בשנים 1987–1988; באותן שנים השניים חפרו גם את בית הכנסת של מעון.[16] לדעת עמית, מערכות המסתור של אשתמוע, מעון וענים נחצבו במידה חלקית בתקופת המרידות ברומאים, והן פותחו ושוכללו מאוחר יותר, בעת בניית בתי הכנסת שבהם שולבו, כחלק מהתפיסה הביטחונית של אוכלוסיית דרום הר חברון.[17] איתן קליין ודביר רביב ציינו שהמערכת בסוסיה הינה מערכת מילוט וסברו כך גם ביחס למערכת באשתמוע.[18] זאב שפירא מבית יתיר וצוות החוג לידיעת הארץ ביישובו, סיירו ב־1987 במערכות המסתור של אשתמוע, ענים ומעון, תיעדו אותן ושרטטו תוכניות שלהן.[19]

מערכת המילוט של בית הכנסת בסוסיה: בצד הצפון־מזרחי של חצר בית הכנסת בסוסיה נחצב פתח בצורת פיר מדורג בנוי מאבני גזית. הפיר יורד 4 מ׳ בעומק הקרקע היישר למערכת של 12 חללים חצובים גדולים, שמתפרשים מתחת לחצר הפנימית של בית הכנסת וצפונה ממנו. הכניסה מתוך הפיר לחלל הראשון הינה נמוכה ומחייבת כריעה. גודלם הממוצע של האולמות הינו 100 מ״ר והפרופורציות שלהם רבועות. האולמות מחוברים זה לזה באמצעות פרוזדורים ובמקרים בודדים במחילות קצרות. פרוזדור ארוך בן ימינו (נבנה בזמן שהאתר הוסדר למבקרים) – מתוחם משני צדיו בקירות בנויים מאבני שדה – מוביל אל מערה בעלת פתח רחב, שבמקורה יצאה למרחב פתוח ומוסווה. באחד החללים נמצא שקל כסף משנה ב׳ למרד, וממנו הסיק עמית שהשימוש במערכת המילוט

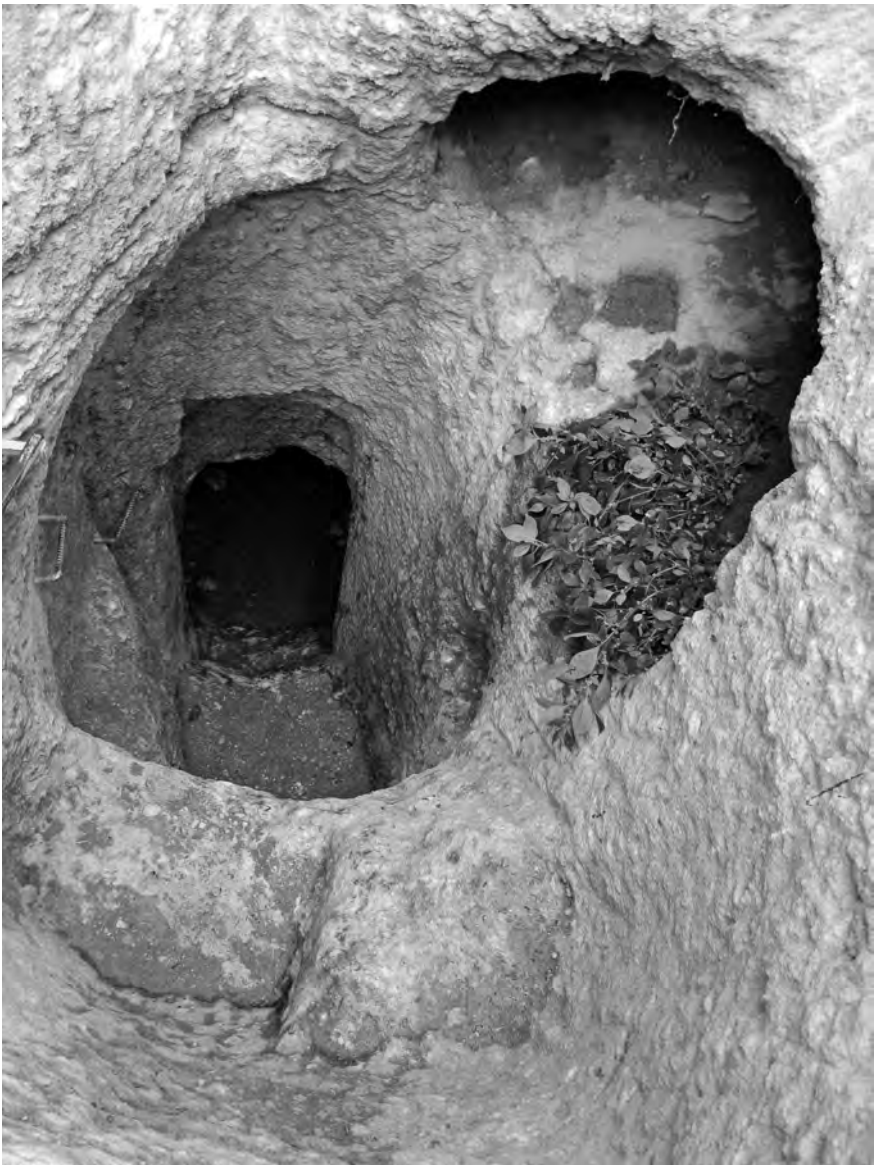

חורבת עתרי – הכניסה למערכת המסתור (צילמה צילה שגיב, באדיבות בועז זיסו ואמיר גנור)

החל במרד החורבן; לדעתו, הצורך בתחזוקת מערכת המילוט נמשך בתקופה הביזנטית ועדות לכך הינה אבן הגולל הענקית, שנמצאה על מסילתה באתרה, בצד הפתח הראשי של בית הכנסת.[20]

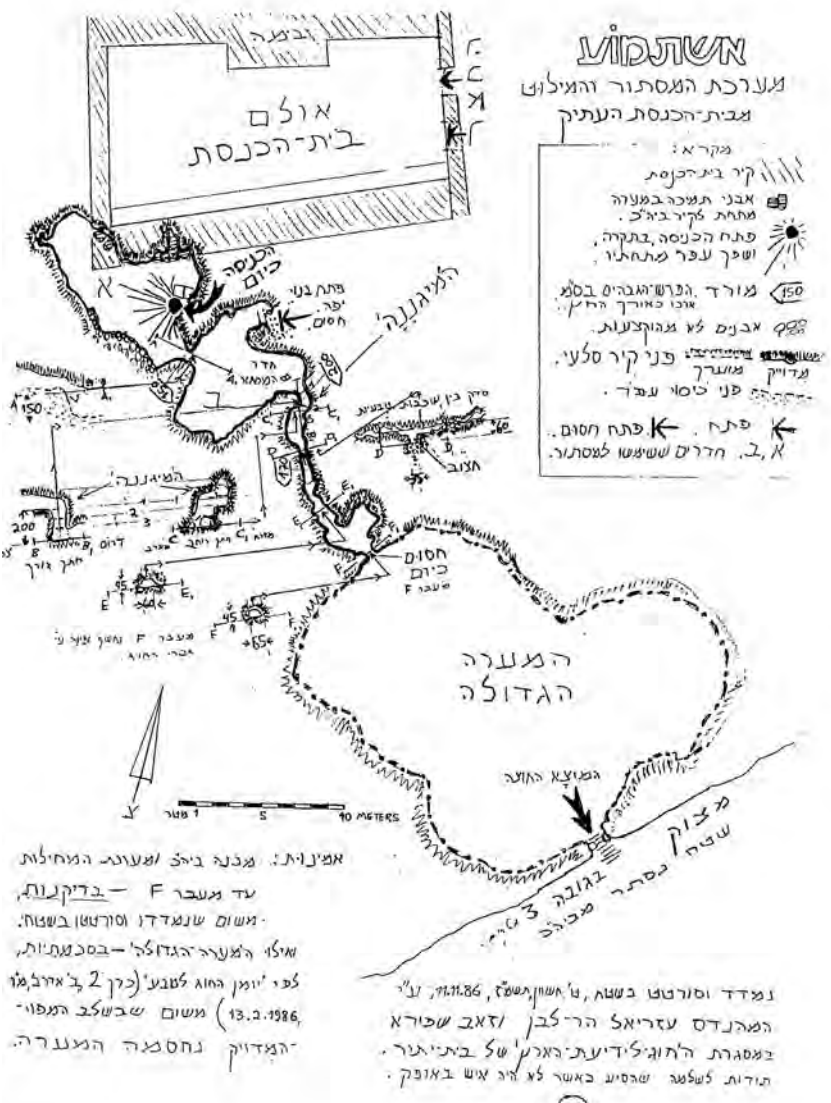
סוסיה – מערכת המילוט של בית הכנסת, (מיפוי: בית ספר שדה סוסיה 1988)

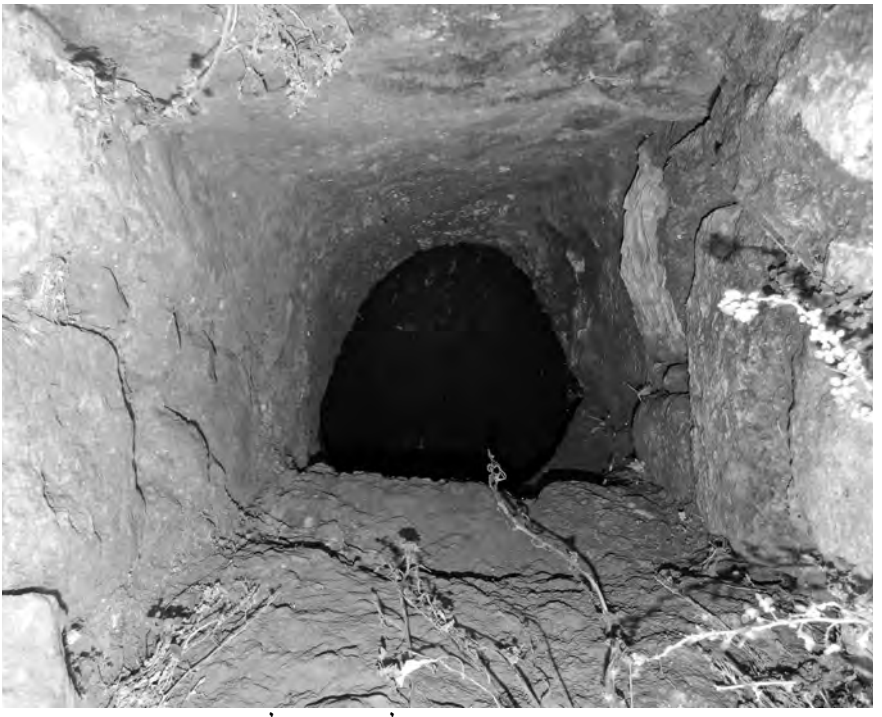

סוסיה – הכניסה למערכת המילוט

מערכת המסתור של בית הכנסת באשתמוע: מערכת המסתור של בית הכנסת באשתמוע מרוחקת כ־2 מ׳ מהקיר הדרומי־מזרחי החיצוני של בית הכנסת, פתחה הידוע כיום הוא מתוך בור. במהלך חפירת בית הכנסת ציין ייבין ברוח החפירה שלו את קיומה של מערה, שאותה סימן בשרטוט האתר בצורת בור. עוד כתב שהמערה לא נבדקה על ידי החופרים אבל החרסים שנאספו מסביבתה היו מתקופות שונות, החל מהמאה ה־1 לסה״נ.[21] בביקור שערכתי במקום התברר שכיום המערה הינה בור חסום בסבכת ברזל והכניסה למערכת

חסומה.[22] על פי תיאורו של שפירא ניתן להבין שמדובר במערכת משולבת של מסתור ומילוט: הכניסה מהבור הצריכה בעבר ירידה בסולם שאת אורכו לא ניתן לשער עקב שפך אדמה גדול, שנערם ממרכז הבור ועד לפתחו. מהכניסה מגיעים לאולם גדול, שלמעשה הוא הרחבה של הבור. בקצה המזרחי של האולם נחצבה מחילה ארוכה, צרה ומפותלת, שהובילה לאולם נוסף שהיה חסום בקיר אבנים. חברי החוג של שפירא פירקו את קיר האבנים וזחלו בתוך מחילה עד למערה גדולה במיוחד. בקצה המזרחי של המערה הגדולה נחצב פתח שאפשר למסתתרים במערכת המסתור להמלט החוצה לכיוון מצוק טבעי, שכנראה היה אז מחוץ לתחומי היישוב.

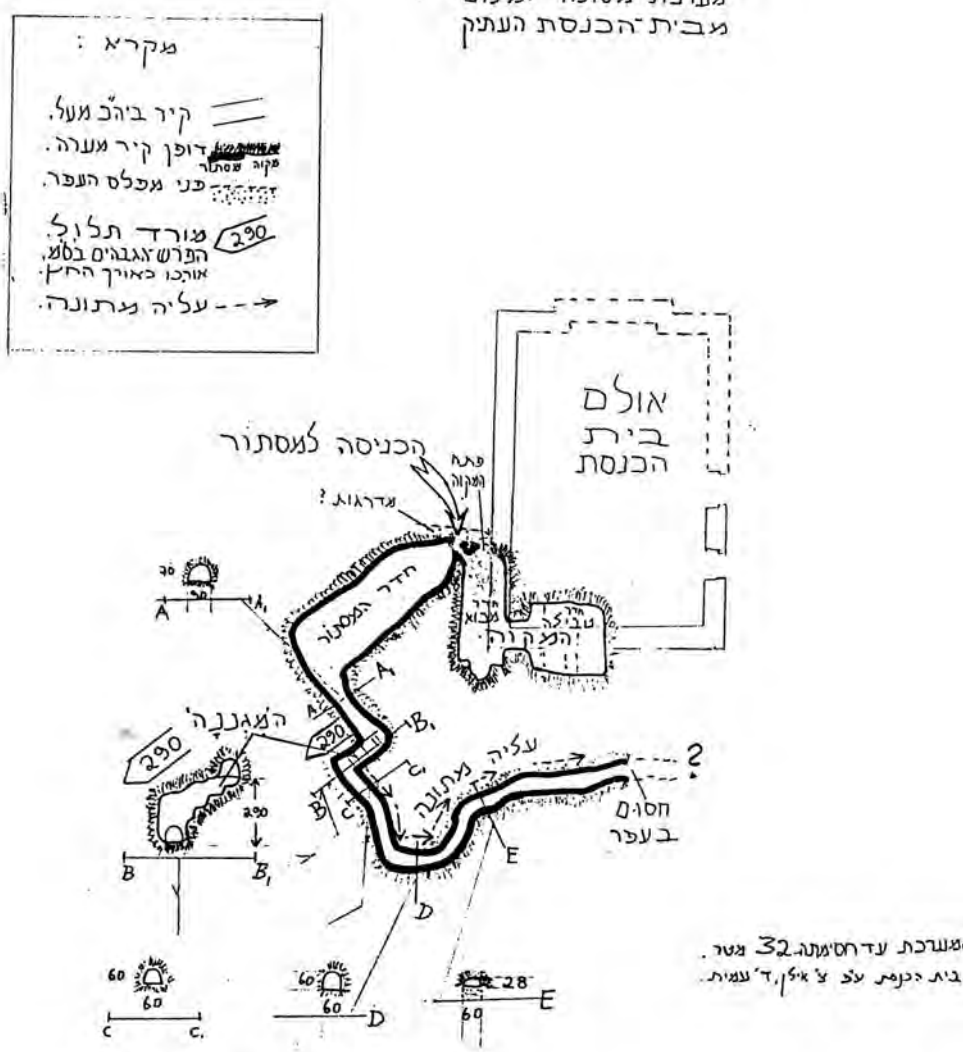

אשתמוע – פיר הכניסה למערכת המילוט

מערכת המסתור של בית הכנסת במעון: מערכת המסתור של בית הכנסת של מעון יוצאת מתוך מקווה טהרה, שצמוד לפינת הקיר המערבי של אולם התפילה. בשל בנייתה של מדרגה גבוהה במקווה לא היה צורך לבטל את המקווה, שעה שנחצבה מתוכו מערכת המסתור. בכניסה למקווה ישנו חדר מבואה מטויח, במרכזו הותקנו המדרגות היורדות למים. פתחה של מערכת המסתור הוא קטן ממדים, כ־0.35 מ׳ × 0.30 מ׳, מידות טיפוסיות של פתחי מערכות מסתור. הפתח מוביל לחלל חצוב במידות של 8 מ׳ × 3 מ׳. בסופו של חלל זה נחצבה מחילה אנכית באורך 5 מ׳, שיורדת לתוך פיר חצוב בגובה של 2.90 מ׳. יורדים בתוך הפיר תוך כדי תמיכת הידיים בקירותיו ומגיעים למדרגה חצובה, ממנה יש לכופף את הגוף כדי להמשיך להתקדם בתוך המחילה. שפירא העלה השערה שזהו מכשול מכוון וקרא לו ׳מגננה׳ – מקום שבו האויב יופתע על ידי המסתתרים במחילה בזמן שיכפוף את גופו במטרה להיכנס למחילת ההמשך; לדעתו, קיימות מגננות כאלה בכל מערכות המסתור שאותן תיעד.[23] מנקודת החיבור שבין הפיר ובין המשך המחילה ניתן לזחול או ללכת על ארבע בכיוון אופקי עוד כ־6 מ׳, עד לפנייה בזווית של כ־90 מעלות; משם נמשכת זחילה אופקית לאורך כ־20 מ׳ עד שהיא נחסמת בשפך עפר. אורכה הכולל של המערכת החשופה כיום הוא 32 מ׳.[24]

חר' מעון בהר חברון

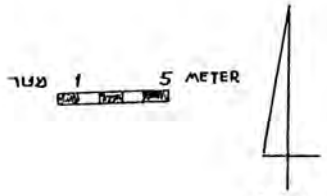
מערכת מסתור ומילוט
מבית־הכנסת העתיק

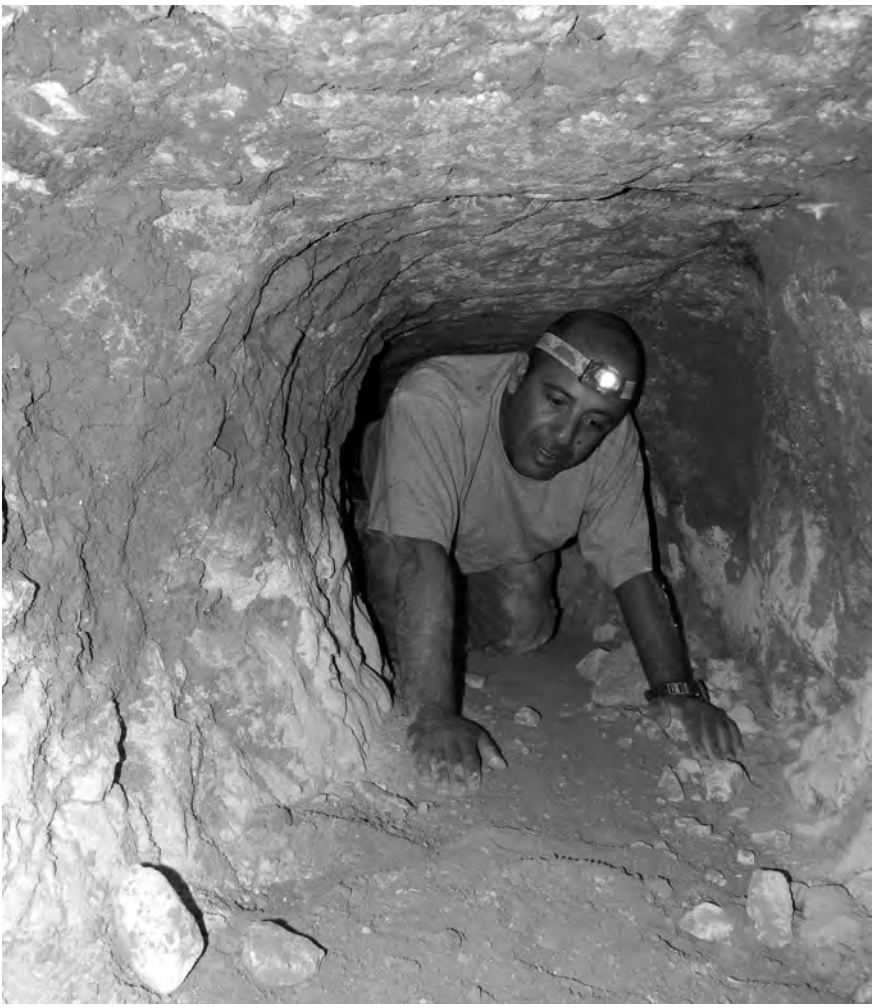

- אורך המערכת עד חסימתה 32 מטר.
- תכנית בית הכנסת עפ"י צ' אילן, ד' עמית.

נתגלה בחפירת צ'אילן וד'עמית.
נמדד וסורטט בשנת
במסגרת החוג־לידיעת־הארץ
של בית־יתיר
ע"י חברי החוג וזאב שפירא.
כסליו, תשמ"ט. 11.1988

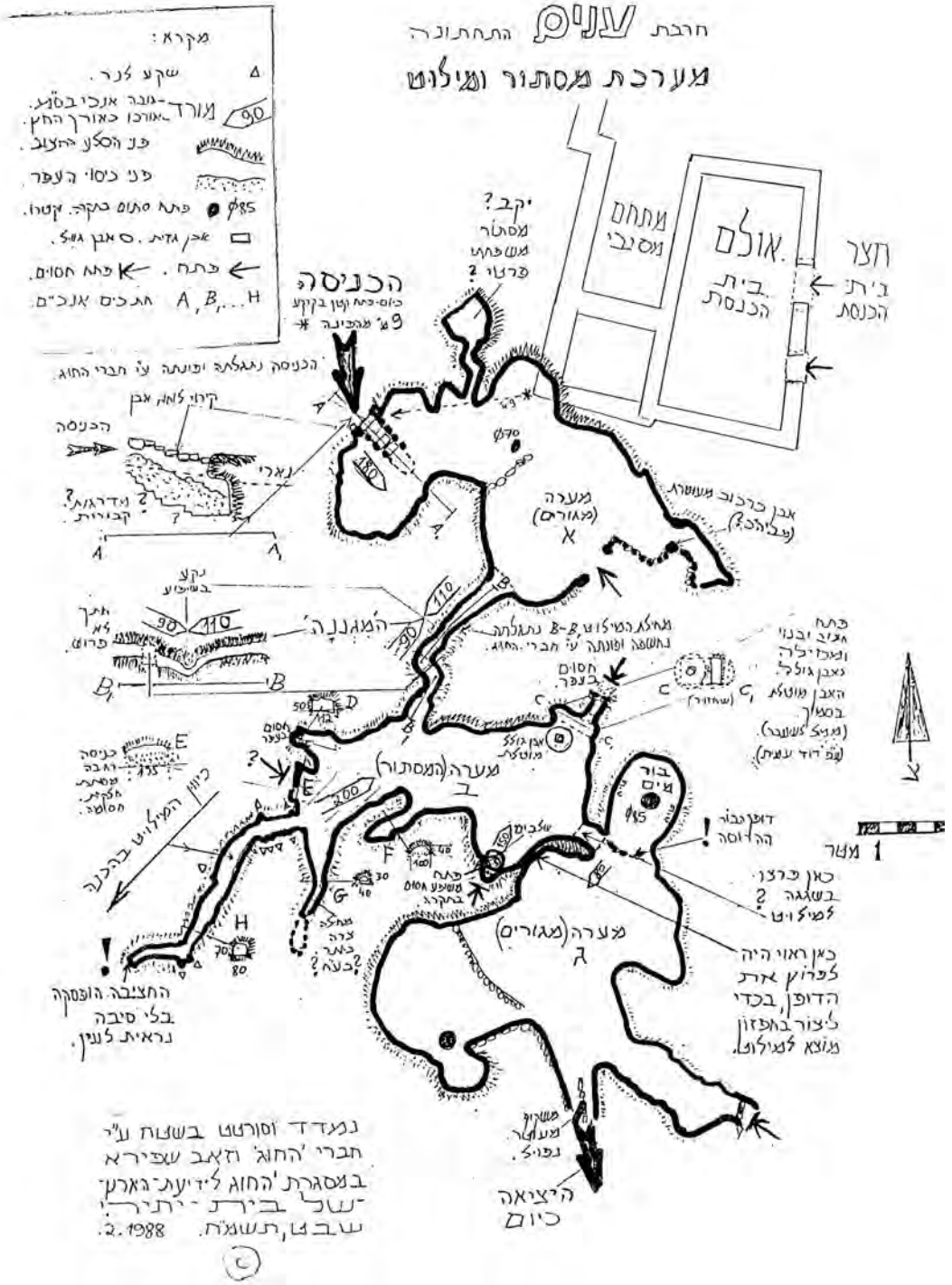
©

מעון – מחילת המסתור

מערכת המסתור של בית הכנסת בענים: פתחה של מערכת המסתור נמצא במרחק של כ־9 מ׳ מקיר של אולם ביניים, שצמוד לקיר הדרום־מערבי של אולם בית הכנסת. אל המערכת נכנסים מתוך פיר מדורג המוביל היישר למערה גדולה, שככל הנראה שימשה למגורים בתקופות שונות. מתוך המערה נחצבו שתי מחילות, האחת בקצה הדרומי והשנייה בקצה הצפוני: הזחילה במחילה שיוצאת מהקצה הצפוני קצרה ומובילה לחלל מסתור קטן, ייתכן שזהו חלל משפחתי. במחילה הדרומית זוחלים כ־10 מ׳ לעבר מערה גדולה, שבחלקה המזרחי מוטלת אבן עגולה ובמרכזה חור רבוע; ייתכן שהאבן שימשה כממל של בית בד או כגולל לסגירת המחילה, או שסגרה כניסה צדדית שכבר אינה קיימת. בצדה המערבי של המערה נחצבו שתי מחילות: אחת קצרה וסופה סתום. השנייה סמוכה לה, אורכה 13 מ׳ ואין ממנה מוצא; היא מובילה לקיר סלע וייתכן שחציבתה הופסקה

חרבת עניים התחתונה
מערכת מסתור ומילוט
מקרא:
שקע לנר.
מדרך - מגבר אנכי בסלע. מורכב מאורכו האורך החץ.
פני הסלע החצוב.
פני כיסוי העפר.
פתח מתום בקיר. ציטוט.
אבן גדולה. סאבן גזית.
פתח. פתח תחום.
A, B, ... H תגים אנכים.
הכניסה
כיום-פתח וטון בקיר
9 מ' מהבירה
יקב?
מסוטר
משפחתי
פרטי?
מתחם מסיבי
אולם
בית הכנסת
חצר
בית הכנסת
הכניסה נשמרה ופוטחה ע"י חברי החוג.
קירות לחת אבן
הכניסה
מדרגות?
קבורות?
מערה (מגורים) א
אבן כרכוב משוערת (עבודה?)
נקע בשיכוע
תוך לא פרוש.
המגננה
מחלקת המילוט B-B' נשמרה נחשפה ופוטחה ע"י חברי החוג.
חסום בעפר.
פתח מבנה ומכוסה גולל. האבן פוטלת בסמך (מעיל משוער) עם דוד עמית.
מערה (המסתור) ב
כניסה ומבוא מסתיר ומקשה.
כיוון המילוט בהכוונה
בור מים
שלבים
דופן גבוה הרוסה!
כאן כרגע בשלגה למילוט
מערה (מגורים) ג
כאן ראוי היה לפרוץ את הדופן בכדי ליצור באפיון מוצא למילוט.
החציבה הופסקה בלי סיבה נראית לעין.
היציאה כיום
נמדד וסורטט בשנות ע"י חברי החוג וזאב שפירא במסגרת החוג לידיעת הארץ של בית - יתיר. שבט תשמ"ח. 1988.2.
1 מטר

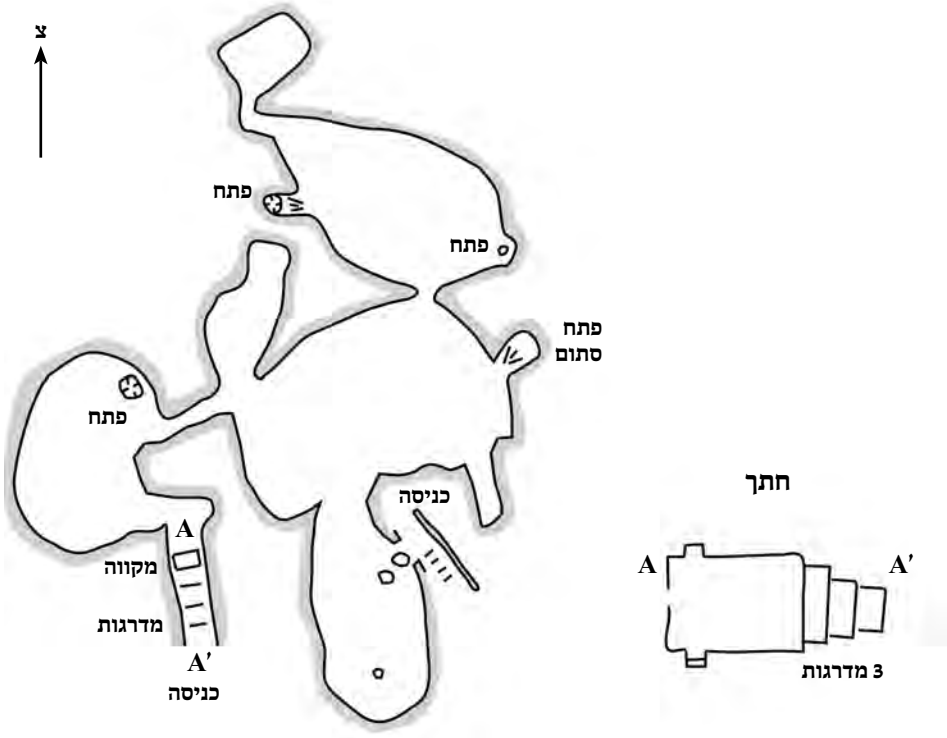
ענים – פתח המחילה הדרומי

לפני שהסתיימה. בקצה המזרחי של המערה נחצבה מחילה קצרה ולא מהוקצעת; זו פרצה קיר תחתון של בור מים, שבעקבות פריצתו חדל לשמש לאגירה והפך לחדר מסתור. הקיר הפרוץ של בור המים מחבר בינו ובין מערה גדולה נוספת, שבקצה הצפוני שלה נחצב חלל פרוזדורי ובקצהו מחילה סתומה בשפך עפר. מדרום־מערב לחלל זה ישנו פתח שמוביל לשטח פתוח ומרוחק מבית הכנסת.

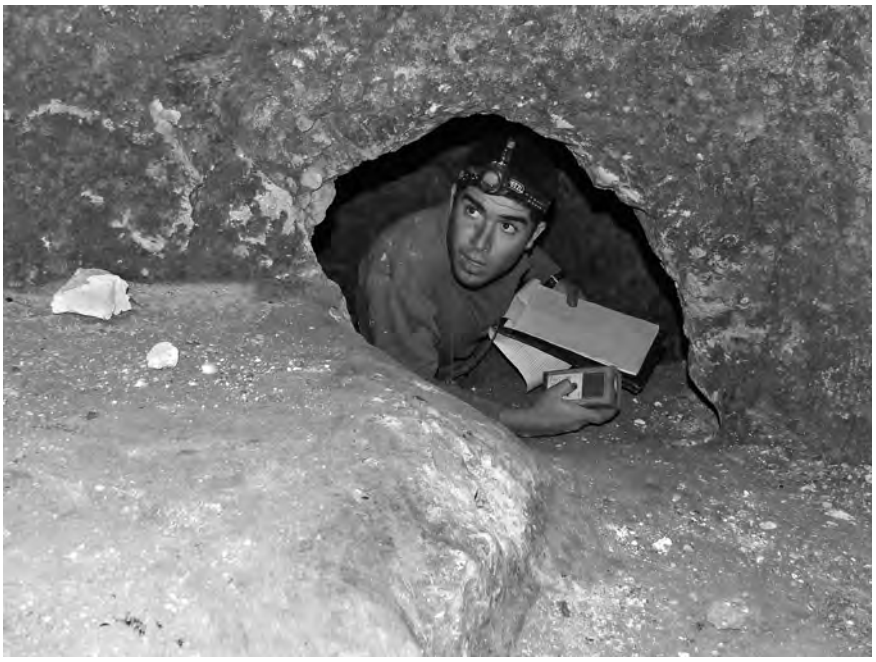
מערכות המסתור של בתי הכנסת מרות וחוקוק: בית הכנסת של מרות נחפר בידי צבי אילן ועמנואל דמתי בשנים 1983–1989. האתר זוהה על ידי אילן כיישוב היהודי מרות, שמופיע ברשימת היישובים שביצר יוסף בן מתתיהו. בית הכנסת של חוקוק נחפר בשנים 2011–2014 וממצאיו מהווים בסיס למאמר זה.

מערכת המסתור של בית הכנסת במרות: מערכת המסתור שהתגלתה מתחת לבית הכנסת של מרות לא נחפרה ביסודיות, חלק מהעפר פונה מתוכה כדי לאפשר לחופרים להיכנס לתוכה ולתעד את שראו עיניהם.[25] בשנת 2007 נעשה מיפוי ראשון של המערכת על ידי ועל ידי בועז לנגפורד מהמלח"ם; זאת כחלק מעבודת המחקר, שנעשתה לצורך כתיבת עבודת הדוקטורט שלי. מערכת המסתור מחברת בין בית הכנסת ובין מקווה טהרה קיים, שחדל לשמש כמקווה בעקבות הפיכת המכלול התת־קרקעי למערכת מסתור ולכן ניתן לסווגה כמערכת מהסוג שמבטל מתקנים קודמים, במקרה זה מקווה טהרה. עד גילוי המערכת במרות, מערכת מסוג כזה נמצאה רק בבית הכנסת במעון. לפי כיווני החציבה

נראה שחציבת מערכת המסתור החלה מתוך מקווה הטהרה המבוטל, שצמוד לקיר הדרומי של בית הכנסת. המערכת מורכבת מחמישה חללים חצובים גדולים. בחלל המזרחי נמצאה אבן בליסטרה שעשויה לרמז על הכיבוש הרומי של האתר. אילן ודמתי סברו שבית הכנסת הוקם מעל למערכת מסתור קיימת, ושנחצב חיבור בין מערכות תת־קרקעיות שונות שהקיפו אותו.[26] המחילה המרכזית יוצאת מהדופן המזרחית של המקווה ומובילה לשני חללים בגודל ממוצע של כ־5 מ׳ × 4 מ׳. במרכז החלל הראשון נחצב בור שירד לחדר תת־קרקעי נוסף, שכיום סתום בעפר. בצדו הצפוני של החלל מתפצלת המחילה המרכזית לשתי מחילות; הדרומית מוליכה אל חלל בגודל של כ־4 מ׳ × 3 מ׳ והצפונית מובילה אל חלל שגודלו כ־7 מ׳ × 5 מ׳. בדופן המזרחית של חלל זה נמשכת המחילה לחלל מוארך נוסף, שקצהו סתום ובו פירצה שיוצאת מחוץ למערכת. בחלל זה חצובות שלוש מחילות; פתחה של אחת מהן קמור וחציבתה לא הושלמה, בצדה השמאלי נחצבה גומחה לנרות ועליה נראים סימני פיח. שתי המחילות האחרות מובילות מחוץ לבית הכנסת, נחצבו בהן גומחות לנרות ולא נמצאו בהן סימני פיח, הן אינן מהוקצעות ונראה כי נחצבו בחיפזון; אחת מהן נחצבה בדופן הדרומית של החלל ופרצה לבור מים, שנותרו בו סימני טיח ומדרגות צרות. המחילה הנוספת מובילה לחלל, שממנו ניתן לטפס היישר למרכז אולם בית הכנסת. זוהי מערכת המסתור הראשונה בגליל שהתגלתה מתחת לבית כנסת ושמבטלת שימוש במקווה טהרה.[27]

חורבת מרות – מתחת לבית הכנסת (מיפוי: בועז לנגפורד וינון שבטיאל)

מרות – פתח מערכת המסתור יוצא מתוך מקווה טהרה

היישוב היהודי חוקוק וגילוין של מערכות המסתור שלו

חוקוק מוכר כיישוב יהודי כבר מהתקופה הרומית הקדומה.[28] הוא נמצא בנ.צ. 195328–254600. חורבות היישוב משתרעות על שטח של כ־30 דונם, מתפרשות על שתי גבעות ונראות ממזרח לכביש 65, בין צומת נחל עמוד לצומת נחל צלמון. באזור ישנם מספר מעיינות, חלקם חרב אך המעיין המרכזי של היישוב עדיין מפכה. הטופוגרפיה מתאפיינת בקווי מתאר גבנוניים, שמתאימים לגידולים חקלאיים ובתלמוד הירושלמי כתוב שבמקום הפיקו שמן מצמח החרדל.[29] מרכז היישוב נמצא בראש הגבעה המערבית, ברום של 230 מ׳, וממנה יש תצפית על בקעת גינוסר, ארבל, מגדל, טבריה, עכברה, צפת וימנית, יישובים שהוזכרו אצל יוסף בן מתתיהו כמבוצרים על ידו.[30] בגבעת שייח׳ נאשי, הסמוכה לחורבת חוקוק, הובחן רצף התיישבותי החל מתקופת הברזל ועד לתקופות הרומית והביזנטית. יש המשערים שגרעין היישוב הקדום היה בגבעת שייח׳ נאשי (אתר ששטחו כ־12 דונם) ובמהלך הזמן עבר לגבעות חוקוק. במאה ה־13 ביקר במקום אשתורי הפרחי וראה שרידי בית כנסת ולו ׳רצפה ישן נושן׳.[31] בשנות ה־50 של המאה ה־20 ערך בצלאל רבני סקר ברמת חוקוק, שנמצאת מעל המורדות המזרחיים של נחל עמוד; הוא גילה 18 אתרים מהתקופות הרומית והביזנטית, ביניהם שרידים של מבצר, שמידותיו 50 מ׳ × 55 מ׳ ולו קירות ישרים בעובי 1.1 מ׳.[32] המבצר נמצא סמוך לשרידי היישוב חוקוק, על כתף השלוחה הצפון־מזרחית של הר חבקוק. ממרומי ההר ישנה תצפית טובה על כל האזור ורבני שיער שזהו מבצר של הצבא הרומי, שנועד לשלוט על האזור ועל הדרכים המובילות

אליו. המבצר חלש לפחות על 4 יישובים יהודיים מתקופת הבית השני: כור, חוקוק, גבעת שייח' נאשי וחורבת שונה. ליבנר סקר את האתרים חוקוק וגבעת שיח' נאשי, ולפי חלוקת החרסים קבע שהרצף ההתיישבותי במקום נמשך מהתקופה הרומית הקדומה ועד סוף התקופה הביזנטית המאוחרת.[33] בסקר מערות כללי, שערכתי במערות החלק התיכון והתחתון של נחל עמוד, התברר שהמערות הגבוהות והתלולות יותר שימשו את תושבי הסביבה היהודים כמקלטי מצוקים.[34] רבני חפר מצפון לחורבת חוקוק 4 מערות קבורה מהמאה ה־1 לפסה"נ ועד המאה ה־3 לסה"נ.[35] בשנות ה־70 צבי אילן ערך סקר באתר, חשף פריטים ארכיטקטוניים וקיבל מידע, לפיו בעבר אותר במקום משקוף עם עיטור מנורה. לדעת אילן, הממצאים תאמו את תיאורו של אשתורי הפרחי, ולכן הציע שבמרכזה של חורבת חוקוק נבנה בית כנסת.[36]

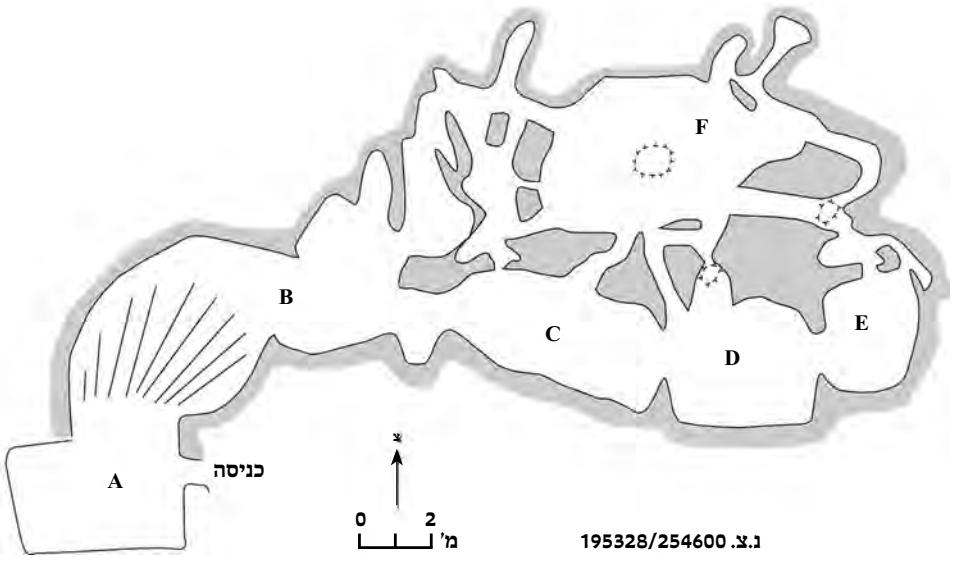
בשנת 2000 יגאל טפר, גיל דרעין ויותם טפר פרסמו מסקנות סקר שערכו באזור חורבות היישוב חוקוק. הם ציינו את קיומה של מערכת מסתור אחת בשיפוליה הצפוניים של הגבעה המערבית וכן מקוואות טהרה ומתקנים ייחודיים, שאותם כינו 'מתקני חוקוק' ושלדעתם שימשו להפקת שמן מצמח החרדל.[37]

הטופוגרפיה הנוחה של רמת חוקוק ושל הבקעה שלמרגלותיה הביאה לכך שמספר דרכים עברו בשטחה: אחת קישרה בין בקעת גינוסר ובין העיר חצור; שנייה הובילה מחוקוק לצפת דרך נחל עמוד ועכברה; שלישית יצאה מחוקוק לבאר שבע הגלילית ולבקעת בית הכרם. חוקוק ממוקם בקו ישר בין ארבל לעכברה. מערכת מקלטי המצוקים הרחבה של נחל עמוד, הזהה למקלטי המצוקים של הר ארבל־נתאי ושל סלע עכברה, מעידה שההסתתרות במקלטי מצוקים היוותה אסטרטגיית הגנה של היישוב היהודי בגליל.[38]

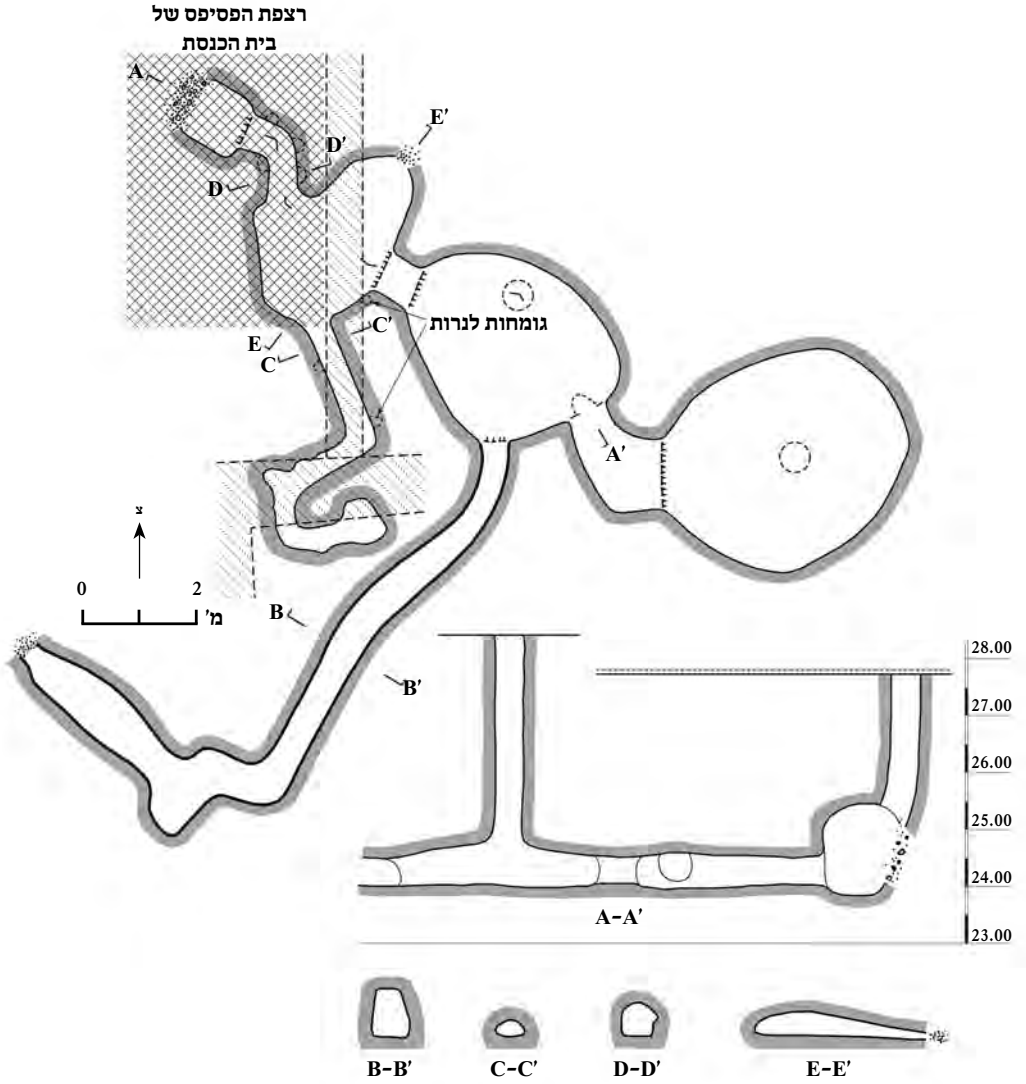
חוקוק - מראה כללי

מערכת המסתור הראשונה שבחורבת חוקוק (נ.צ. 195331–254581): מערכת המסתור הראשונה בחוקוק התגלתה בשנות ה־80 המוקדמות על ידי גיל דרעין, נער מקיבוץ חוקוק; היא נסקרה ומופתה ב־1986 על ידי טפר ושחר.[39] ב־2007 ערכתי סקר בשטח היישוב חוקוק, מיפיתי את המערכת מחדש וגיליתי מערכת מסתור נוספת. המערכת הראשונה נחצבה באופן גס. הכניסה לתוכה הינה דרך פירצה גסה שנעשתה בצדו של בור מטויח שקוטרו כ־1.40 מ׳ ושסתום בחלקו בעפר. מעל לפירצה הונח משקוף ומעליו נבנה קיר־אבנים תומך בצורת משולש. בדופן המערבית של הבור נחצב מעבר קצר, גבוה בכ־1.5 מ׳ מהקרקעית. מעבר זה מוביל לחלל חצוב, שממנו יוצאים מעברים לשני חללים נוספים. בחדר הדרומי נחצבה מחילה שמובילה לחדר חצוב שלישי וממנו נמשכת מחילה צרה, שפונה בזווית של 90 מעלות אל בור מים עגול ומטויח בטיח אפור. מהמחילה ניתן לרדת לבור באמצעות סולם קטן או באמצעות נסיגה לאחור במחילה וכניסה ממחילה נוספת, שנמצאת בסמוך ומובילה היישר לבור המים. קרקעית הבור סתומה בסחף וממנה ניתן לזחול בשתי מחילות מקבילות. האחת עולה סמוך לפני הקרקע והשנייה מובילה לחדר החצוב הראשון. מחדר זה ניתן היה לצאת מחוץ למערכת. ממרכז הבור ניתן לראות את הפתח שבתקרתו, שנחסם באבן מרובעת מהוקצעת ומותאמת לפי הבור. לאורך המחילות נמצאו שקעים חצובים לנרות. במערכת מסתור זו נמצאו חרסים מעטים מהתקופה הרומית ומהתקופה הביזנטית.[40]

חוקוק – המערכת הראשונה (מיפוי: אחיקם עמיחי וינון שבטיאל)

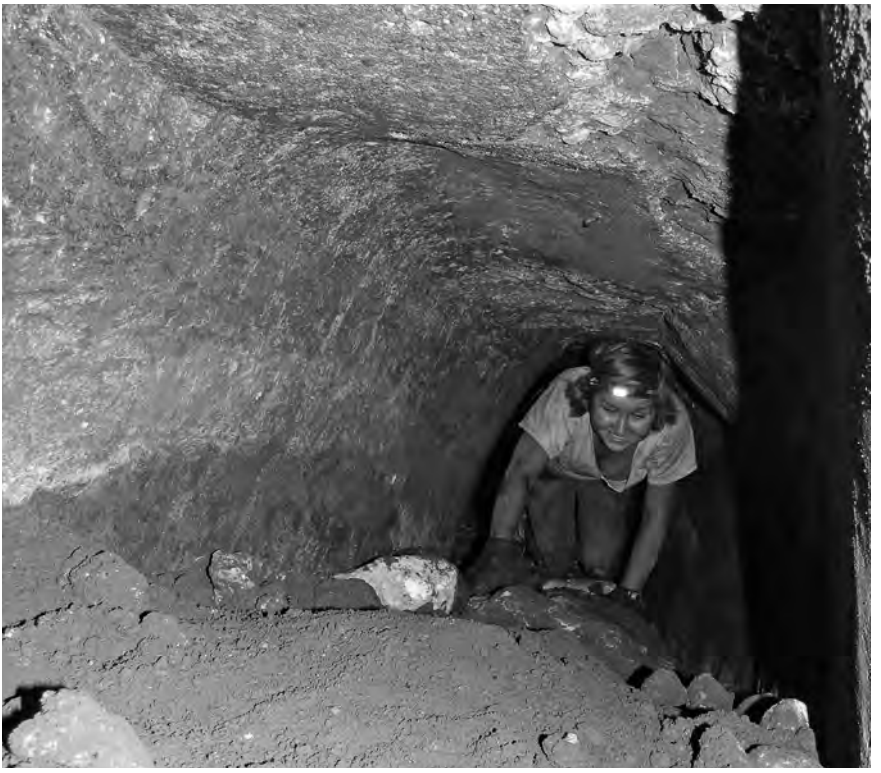
מערכת המסתור השנייה, מערכת בית הכנסת (נ. צ. 195250–254527): במהלך מיפויה המחודש של מערכת המסתור הראשונה, אחיקם עמיחי ז"ל ואנוכי גילינו בראש הגבעה המערבית בור מים ולו פתח בעל דפנות בנויות מאבני גזית.[41] באמצעות חבלים ירדנו כ־8 מ' לקרקעית בור המים וגילינו מספר מחילות מסתור סתומות ברובן בשפכי עפר. מחילה אחת פנתה לכיוון דרום והובילה לחלל גדול של בור מים נוסף, שפתחו נסתם. מחילה נוספת, מערבית, היתה מטויחת, ויכולנו לזחול בה כ־15 מ'. מחילה אחרת פנתה לצפון־מערב; פתחה, גם הוא מטויח, סותת בצורת קשת חצובה בתוך מגרעת והמשכה סתום.

חוקוק – מערכת בית הכנסת (מיפוי צוות מלח"מ: בעז לנגפורד, אורי דוידוביץ, ינון שבטיאל, עמית לב ארי)

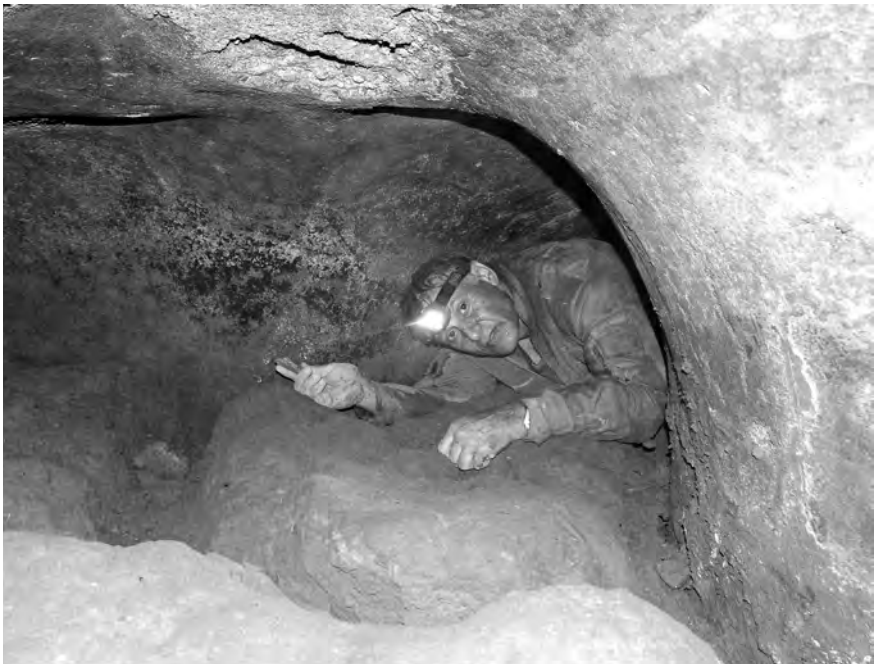
בור המים המוביל למערכת המסתור

מחילת המסתור המטויחת

הטיוח של הפתח ושל המחילה העלה את האפשרות, שמחילות אלה שימשו לצרכים אחרים לאחר שחדלו לשמש למסתור. ברור שקודם לכן, בשלב שבו כל המערכת התת־קרקעית הוסבה למסתור, בוטל השימוש בבור לשם אגירת מים. מערכות מסתור – שהתקנתן הוציאה משימוש בתי בד, מקוואות, בורות מים – הינן רבות ומוכרות בגליל וביהודה.[42]

ב־2011 החלה חפירה ארכיאולוגית בראש הגבעה המערבית של חורבת חוקוק על ידי פרופ׳ ג׳ודי מגנס מאוניברסיטת צפון קרולינה, ד״ר דוד עמית ז״ל ושועה קיסילביץ מרשות העתיקות; הם התחילו את החפירה סמוך לבור המים בו התגלתה מערכת המסתור. בעונת החפירות הראשונה נחשפו שרידיו של מבנה ציבורי גדול, שהוגדר על ידי החופרים כבית כנסת ותוארך על ידם למאה ה־5 לסה״נ. במקביל לחשיפת בית הכנסת, התקבלה הצעתי לחשוף את מחילות מערכת המסתור בסיוע סטודנטים מצוות החפירה. פינויה מעפר של מערכת המסתור התבצע במשך שתי עונות עד שהתאפשרה הזחילה לכל אורך המחילות. בסוף העונה השנייה התברר שלמערכת מסתור זו קווי מתאר מורכבים ומיוחדים: התברר שהכניסה אליה דרך בור המים הינה כניסה מקורית (ייתכן שיש לה כניסות נוספות שטרם התגלו). במהלך פינויה מעפר עודכנו הפרטים החסרים בתיעוד המערכת שנעשה ב־2007 ותוכנית המערכת שורטטה מחדש: בור המים, עומקו 7.60 מ׳, מטויח בטיח ששכבתו הראשונה עבה במיוחד וצבעה אפור – טיח שמאפיין את התקופה הרומית הקדומה. על

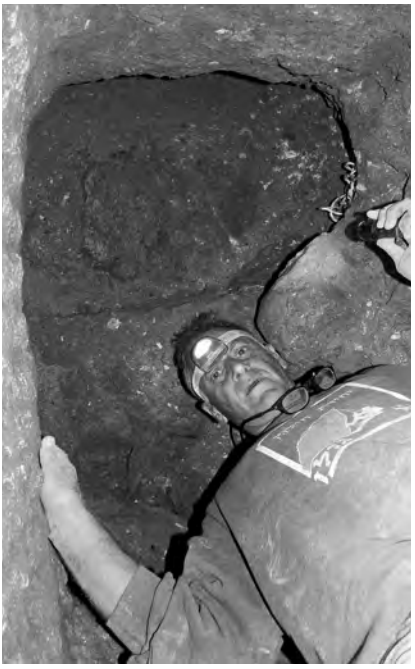

מחילה שפונה בזווית של 90 מעלות (צילם דניאל מורל)

גבי שכבת הטיח הראשונה הונחה שכבת טיח בעלת גוון אדמדם, שמעידה על תקופה מאוחרת יותר. הבור חדל לשמש לאגירת מים מאחר שבקרקעיתו נחצבו 4 מחילות, שלהן כל המאפיינים המגדירים מערכת מסתור: פתחים צרי מידות ונמוכים, מחילות צרות כדי דחיקת הגוף בלבד, פניות בזוויות של 90 מעלות, גומחות חצובות לנרות, חללים רחבים דיים לישיבה בהם. המחילה הארוכה נמשכת 18 מ׳. מקרקעית הבור המרכזי, לכיוון מזרח, מובילה מחילה קצרה, שאורכה 0.50 מ׳, היישר לקרקעיתו של בור מים נוסף, שמידותיו זהות לאלה של הבור המרכזי. בתקרת הבור נראה פתח חסום באבן כבדה. בדופן המערבית נחצבה מחילה נוספת, מסותתת היטב ובחלקה מטויחת, המחילה נחצבה בצורה קשתית־מעוקלת ולאחר כ־10 מ׳ היא פונה צפונה בזווית של 90 מעלות, כפי שמקובל במערכות מסתור משוכללות. לאורך כל הדרך חצובות גומחות לנרות שמן. המחילה מסתיימת בחדרון בו ניתן להתיישב ולהסתובב על מנת לחזור בה. הכניסה למחילה המרכזית נמצאת בקרקעית הדופן הצפונית של הבור. כניסה זו חצובה באופן מוקפד והיא מעניינת במיוחד, משום שנחצבה בצורת משולש בעל מגרעת כפולה והינה מטויחת. הכניסה לפתח זה נעשית בזחילה המחייבת את התעקלות הגוף לכיוון דרום. המחילה מובילה לחדרון ובו גומחות לנרות שמן. בדופן הדרומית של החדרון נחצבה מחילה שבה ניתן לזחול כ־3 מ׳; טרם התברר כיוון ההמשך שלה. בקצה המערבי של החדרון ממשיכה המחילה המרכזית,

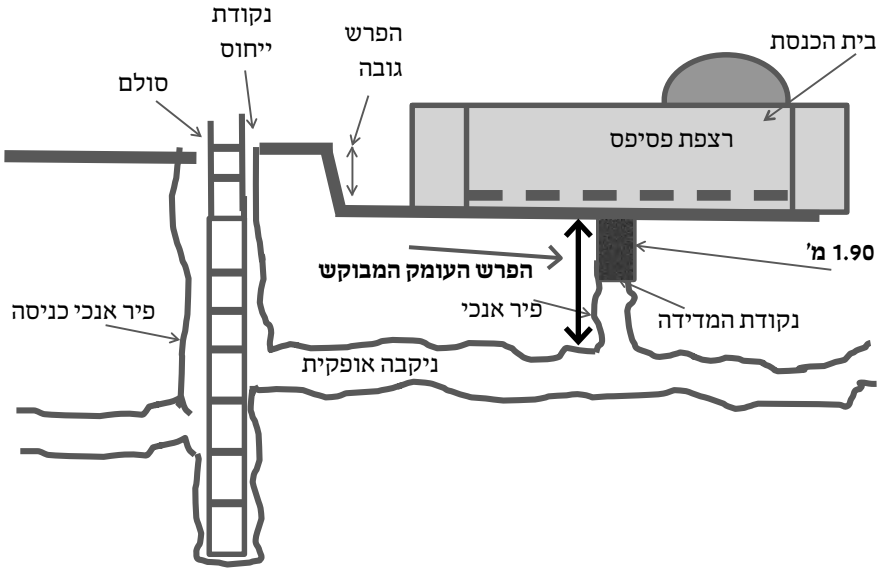

הכניסה למחילה שמובילה מתחת לרצפת בית הכנסת

פיר אנכי המעלה לאולם בית הכנסת (צילם דניאל מורל)

שבקטע זה אינה מטויחת, שם היא פונה בזווית חדה של כמעט 90 מעלות ומסתיימת במדרגת סלע חצובה שמעליה פיר בגובה 2.20 מ׳. תקרת הפיר חסומה במפולת של אבני גזית. בבדיקות מיפוי עילי של חתך תת־קרקעי, הובהר שהפיר נמצא בדיוק מתחת לכתובת של רצפת הפסיפס והפרש הגבהים ביניהם הינו 1.90 מ׳. גם קולות החופרים שמעל לראשינו התריעו שאנחנו במצב מסוכן, ושהמשך חפירת הפיר כלפי מעלה עלולה למוטט את רצפת הפסיפס לתוכו.[43]

בדיקת מיפוי עילי של חתך תת־קרקעי (תוכנית: שמר שלו)

טבלת השוואה בין מערכות המסתור של בתי הכנסת השונים

שם בית הכנסת	סוג המערכת	הרכב החללים	חיבור המערכת למתקנים קדומים	הקשר לבית הכנסת	תופעות מיוחדות (לבד מגומחות לנרות שנמצאו בכולן)
סוסיה	מערכת מילוט.	אולמות גדולים, חלקם חצובים וחלקם בנויים. הפתחים — לחלקם אבני מזוזה עם בריחים, לחלקם ארובות שפתחיהן סתומים. האולמות מחוברים בפרוזדורים בנויים שאינם מצריכים זחילות קשות. אחד הפרוזדורים מוביל למערה, שממנה יוצאים לפני השטח הפתוח.	אין.	פיר ירידה מדורג בחצר הפנימית של בית הכנסת, במרחק של כ־10 מ' מהכניסה אליו.	באחד האולמות נמצא מטבע שקל כסף מתקופת מרד החורבן מהשנה השנייה למרד.
מעון	מערכת מסתור.	יוצאת מתוך חדר מבואה של מקווה טהרה. מאופיינת בחלל אחד גדול ובמחילה ארוכה.	אין.	פתח המערכת צמוד לקיר הדרומי־מערבי של בית הכנסת.	בשליש הראשון של מחילת המסתור נחצב פיר ירידה למפלס תחתון.
ענים	מערכת מסתור ומילוט גם יחד. ייתכן שתחילה הוכשרה למסתור ובשלב מאוחר יותר שוכללה גם למילוט.	3 חללים גדולים ובור מים שהשימוש בו הוסב למסתור. באחד החללים פעל בית בד או מתקן תעשייתי אחר.	ממל או גולל, בור מים מטויח.	אין קשר ישיר. פתח הכניסה נמצא במרחק של כ־9 מ' מאולם צמוד לבית הכנסת.	קודם להסבתה למערכת מסתור, מערכת זו שימשה, לפחות בחלקה, למגורים.
אשתמוע	מערכת מסתור.	שני חללים גדולים (אחד גדול במיוחד), מחילה ארוכה מחברת ביניהם. בקצה החלל השני נחצב פתח למילוט.	אין.	אין קשר ישיר. פתח הכניסה נמצא כ־3 מ' מקירו המזרחי של בית הכנסת.	
מרות	מערכת מסתור, שיוצאת ממקווה, בדומה למערכת המסתור והמילוט בענים.	מחילה היוצאת מתוך מקווה טהרה, שקירו המערבי נפרץ. המחילה מובילה לבור מים וממנו מסתעפות מחילות ל־7 חללי מחבוא.	מקווה ובור מים.	קשר ישיר. מרצפת בית הכנסת נחצב פיר שמוביל לאחד החללים התת־קרקעיים.	אבן בליסטרה מהתקופה הרומית.
חוקוק	מערכת מסתור.	4 מחילות מסתעפות מתוך בור מים, שאליו יורדים בחבלים. המחילה הצפונית מובילה אל מתחת לרצפת בית הכנסת.	חלק מהמחילות מטויחות, פרט המעיד על כך שמאוחר יותר שימשו מחילות אלה להובלת מים.	קשר ישיר, שעדיין לא נחשף אך ניתן לראותו מתוך קצה המחילה המובילה לבית הכנסת; שם נחצבו מדרגות מהן אפשר לעמוד בפיר חצוב בעומק 2.20 מ' שנמצא מתחת לרצפת בית הכנסת והמשכו טעון חפירה.	חלק מהמחילות מטויחות. לאחת מהן נחצב פתח בצורת משולש ולו מגרעת מטויחת.

שאלות לדיון

מספר שאלות נובעות מהנתונים שלעיל בכלל ובנוגע לחוקוק בפרט:

1. בתי הכנסת המוזכרים בדרום הארץ ובצפונה, ששרידיהם הבולטים מתוארכים לתקופה הביזנטית, מתאפיינים במערכות מסתור ומילוט שנחצבו מתחת לרצפותיהם. בהנחה שבוני בתי הכנסת האלה חצבו גם את מערכות המסתור והמילוט, יש לברר איזה צורך בטחוני עמד לפניהם. אפשרות אחת, שהצורך הבטחוני נבע מהמצוקה שבאה בעקבות המרד נגד גאלוס (351 לסה"נ). ייתכן שרמז לכך נמצא בדברי ר' הונא, מחשובי האמוראים הארצישראלים בדור הרביעי שבטבריה, המספר שהוא וחבריו היו מסתתרים במערות בטבריה: 'דאמר רב הונא כד הוינן ערקין באילין בוטיתא דסדרא רבה דטבריה [אמר רב הונא, בורחים היינו (מפני הצבא) במערה זו של טבריה]' (בראשית רבה לא:יא). מתיאור זה עולה שרב הונא וחבריו הסתתרו במערות שבהן לכאורה פעל 'בית המדרש הגדול של טבריה' בעיתות מצוקה.[44] אפשרות אחרת לצורך במערכות מסתור, עשויה לנבוע כתוצאה מרדיפות מצד נוצרים, כמו אלה שמשתקפות בחוקי תיאודוטיוס השני (408–429 לסה"נ) או מהשמועות על המסעות האלימים והכוחניים שערך הנזיר בר צומא נגד יהודים במאה ה־5 לסה"נ.[45]
2. אם בתי הכנסת בתקופה הביזנטית נבנו בכוונה תחילה על רשת של מערכות מסתור או של מערכות מילוט קיימות, אזי הבחירה במיקום כזה הונחתה על ידי אותה תפיסה ביטחונית שהדריכה את הדורות הקודמים, מתקופת מרד החורבן ומרד בר כוכבא, עת נחצבו מאות מערכות המסתור.
3. אם אמנם בתקופה הביזנטית היה צורך ביטחוני במערכות מסתור, נשאלת השאלה מדוע ברוב בתי הכנסת שהתגלו ונחפרו בעשרות השנים האחרונות לא נמצאו מערכות כאלה. ייתכן שנדירותן של מערכות המסתור בבתי הכנסת מהתקופה הביזנטית הינה עדות לכך שבתקופה הנדונה הן לא שירתו אסטרטגיה כוללת אלא יוזמות מקומיות.

מסקנות

מערכת המסתור של בית הכנסת בחוקוק מספקת מענה לצורך ביטחוני. קביעה זו מסתמכת על שני הנתונים הבאים: 1. בית הכנסת של חוקוק מתוארך למאה ה־5 לסה"נ ומתחתיו קיימת מערכת מסתור שחציבתה מוקפדת 2. פתח בור המים, שממנו יוצאת מערכת המסתור המובילה אל מתחת לרצפת בית הכנסת, רחוק מבית הכנסת כ־7 מ' בלבד; פתחי המחילות וחלק מהחללים לא נאטמו, כך שבור המים לא יכול היה לשמש לאגירה. מכאן שבאי בית הכנסת ובוניו היו חדורים בנחיצות הביטחונית שבמערכת המסתור, בין אם בנו עליה את בית הכנסת ובין אם נחצבה על ידיהם בזמן בנייתו, אחרת היו משמישים את בור המים מחדש באמצעות איטום פתחי המחילות שבקרקעיתו. הוויתור על בור המים מעיד על העדפה שמאפילה על הנוחות שבמים זמינים. לדעתי העדפה זו מעידה על צורך ביטחוני דוחק יותר מאשר הצורך באגירת מים.

עניין נוסף שמחייב התייחסות נובע מכך שחלק מהמחילות ומהכניסות אליהן מטויחות. אין הצדקה הגיונית לטייח מחילות מסתור ולכן האפשרות המתבקשת ממקרה יוצא דופן זה היא שבמחילות אלה נעשה שימוש אחר לאחר שפסקו לשמש כמחילות מסתור. אפשרות זו נתמכת על ידי התייחסותו של התלמוד הירושלמי ליישוב חוקוק כאל מקום שתושביו מתפרנסים מגידול חרדל – צמח ששימש לצרכים שונים, ביניהם למרפא לתבלין ולשמן: 'רבי שמעון בן לקיש היה בחיקוק חמתין מגלגלין בהדין חרדלא... [ר' שמעון בן לקיש היה בחיקוק, ראה אותם מגלגלין בחרדל]' (ירושלמי, שביעית, ט, א, (לח, ע"ג)).[46] טפר דרעין וטפר הציעו שהפועל 'מגלגלין' מתייחס למתקן שהפיק שמן מהחרדל.[47] לדעתי, הצעתו של חנוך אלבק לפיה 'מגלגלין' מתייחס למתקן לשאיבת מים מבורות, מתאימה יותר לעניין בור המים עם המחילות המטויחות. אלבק נסמך על משנה (שקדמה לירושלמי) בה נכתב 'אין מגלגלין בטופח';[48] אלבק פירש שמדובר במתקן דמוי אנטיליה, שהיו מורידים לבור המים על מנת להשקות את השדות. במקום אחר מזכירה המשנה את ה'גלגל' כשיטת שאיבה של מים מבורות המים באמצעות מתקן הדומה לכננת.[49] מכאן ייתכן ש'מגלגלין' הוא מתקן לשאיבת מים מבורות. ייתכן שאפשר להסביר את המחילות המטויחות שהתגלו בקרקעית בור המים כחלק ממערכת השקיה של שדות החרדל.

סיכום

בשלב זה של המחקר אין אפשרות לענות על השאלה אם מערכות המסתור קדמו לבתי הכנסת או שנחצבו בעת בנייתם. החפירות החלקיות או הפינויים מעפר של מערכות המסתור בבתי הכנסת שבדרום הר חברון, ששימשו כאן להשוואה עם מערכות המסתור שמתחת לבתי הכנסת בגליל, ובמיוחד עם מערכת המסתור שבחוקוק – מקרה המבחן – לא פתרו עד כה את חידת תיארוכן. בתוך שפכי העפר שבמחילות נמצאו תמיד בערבוביה חרסים מתקופות שונות קדומות ומאוחרות; אלה גלשו מעל פני השטח לתוך מערכות המסתור והם אינם תורמים לפתרון שאלת התיארוך באופן מדויק. היעדרות ממצאים מתארכים מובהקים, מקשה על תיארוך ראשית חציבתן של כלל מערכות המסתור – אם נעשתה במרד החורבן או קודם לכן, אם במרד בר כוכבא או לאחריו.

בין כך ובין כך, קיומן של מערכות מסתור מתחת לבתי הכנסת בתקופה הביזנטית בארץ ישראל מעורר את בחינת נחיצותן הביטחונית. הימצאותה של מערכת מסתור מוקפדת מתחת לבית הכנסת של חוקוק, מחדדת ביתר עניין את שאלת נחיצותן של מערכות מסתור בתקופה זו.

הערות

1 אני מודה לפרופ' ג'ודי מגנס, שאפשרה וסייעה בידי בחשיפתה של מערכת המסתור בשטח חפירת בית הכנסת.

2 ראו J. Magnes, 'New Mosaics from the Huqoq Synagogue', *BAR*, 39:1 (2013), pp. 66-68.

3 ראו י' לוין, 'בין רומא לביזנטיון בתולדות עם ישראל', בתוך רצף ותמורה יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית־נוצרית, בעריכת י' לוין, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשס"ד, עמ' 22-27.

4 ראו י' שבטיאל, 'מערכות המסתור בגליל ייחודן ותפוצתן – עדכון ודיון מחודש', קתדרה, 142 (תשס"ב) , עמ' 8-26; לאחרונה התגלתה ונחפרה בידי עוזי ליבנר, ניר דיסטפלד ועל ידי מערכת מסתור בעינות שועים שהפעילות בה התרחשה גם במהלך המאה ה-3 לסה"נ. ראו U. Leibner, Y.Shivtiel & N.Distelfeld, 'An Early Roman Hiding Complex at 'Enot Sho'im, Central Lower Galilee', *Journal of institute of Archeology of Tel Aviv*, 42 (2015), pp. 127-143.

5 ראו י' טפר, 'חקירת מערכות המסתור', בתוך מערכות המסתור בשפלת יהודה בעריכת ע' קלונר וי' טפר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1987, עמ' 49-71.

6 ראו ב' זיסו, 'הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 272-276.

7 ראו י' שבטיאל, מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית הקדומה, בני ברק: ספריית הילל בן חיים למדעי היהדות (הקיבוץ המאוחד), תשע"ה, עמ' 227-228.

8 על תיארוכם של בתי הכנסת הנדונים ראו צ' אילן, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשנ"א, עמ' 293-297, 302-304, 308-317; ד' עמית, 'על מקור תוכניותיהם של בתי הכנסת בדרום הר יהודה', בתוך אבן, דרך, חותם: אוסף מחקרים, בעריכת ג' ד' שטיבל וא' ריינר, כפר עציון וירושלים: יד יצחק בן־צבי ובית ספר שדה כפר עציון, תשע"ג, עמ' 42-45.

9 על מספרן של מערכות המסתור ביהודה ראו ע' קלונר וב' זיסו, 'מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת מרד בר כוכבא', בתוך לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל רפפורט, בעריכת מ' מור, ג' פסטור, י' רונן וי' אשכנזי, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ו, עמ' 135; ח' אשל וב' זיסו, מרד בר כוכבא: העדות הארכאולוגית, ירושלים: יד יצחק בן־צבי והחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, 2015, עמ' 55; על מספרן של מערכות המסתור בגליל ראו שבטיאל, תשע"ה (לעיל, הערה 7), עמ' 222-223.

10 מערכת המסתור של נבוריה נחסמה בסורג ברזל בטרם היה סיפק בידי לסוקרה והמערכת של בית שערים נבלעה במהלך בניית בית משפחת זייד שבשטח בית הכנסת הקדום של בית שערים.

11 על בית שערים ראו נ' אביגד, 'עונת החפירות השישית בבית שערים, תשי"ד', ארץ ישראל, ד' (תשט"ז), עמ' 85-103; על נבוריה ראו E.M. Meyers & C. Meyers, *Excavation At Ancient Nabratein: Synagogue and Environs*, Ann Arbor, Michigan: Eisenbrauns, 2009, pp.29-30.

12 ראו זיסו, תשס"ב (לעיל, הערה 6), עמ' 168-173; ב' זיסו וא' גנור, 'חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה', קדמוניות, 123 (תשס"ב), עמ' 18-27.

13 ראו זיסו, תשס"ב (לעיל, הערה 6), עמ' 172.

14 ד' עמית, 'בתי הכנסת בחורבת מעון ובחורבת ענים, היישוב היהודי בדרום הר חברון', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, עמ' 70.

15 ז' ייבין, הערך 'אשתמוע', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים: כרטא 1992, עמ' 108-112.

16 ד' עמית, 'בתי הכנסת בדרום הר חברון', אריאל, 145-146 (תשס"א) (מירושלים לחברון), עמ' 145-146.

17 ראו עמית, תשס"ג (לעיל, הערה 14), עמ' 100, 186.

18 ראו א' קליין וד' רביב, 'בעקבות תעודות וכתובות: מערכות מסתור בדרום הר חברון', מחקרי יהודה ושומרון, כא (תשע"ב), עמ' 173-174.

19 שפירא פרסם בפרוזה את ממצאי החוג וכן את התוכניות בספר שיצא לכבוד חג העשור לבית יתיר, ראו ז' שפירא, מדרש דחד יומא: לימוד לזכר חיים מרדכי (מוטי) בן דב ז"ל, ירושלים: בית יתיר, תשמ"ט, עמ' 80–94. אני מודה לזאב שפירא על שהעביר לרשותי את החומר שכתב ואפשר את פרסומן של התוכניות.

20 א' פניאל, 'מערת מילוט בבית הכנסת בסוסיה', נקרות צורים, 18 (תשנ"ב), עמ' 53–56; עמית, תשס"ג (לעיל, הערה 14), עמ' 70.

21 ז' ייבין, 'בית הכנסת באשתמוע לאור חפירות 1969', עתיקות, 48 (תשס"ה), עמ' 61, 74.

22 בסריקה שערכתי במקום לא התגלתה מערה אלא הבור האמור, אליו חדרנו רק לצורך צילום. גם שפירא מציין ירידה לבור ולא כניסה למערה. שפירא גם מצא שלאחר ביקורו במקום, הכניסות והיציאות למערכת נחסמו באבנים מבוטנות על ידי המקומיים.

23 מתוך דפי התיעוד של שפירא שהועברו לרשותי.

24 סיירתי במערכות המסתור של דרום הר חברון בחודש מאי 2014 בסיוע צה"ל. תודתי לד"ר דורון שר אבי, שליווה אותי בסיורים אלה וסייע בתיאום עם הצבא.

25 תודתי לעמנואל דמתי ששיתף אותי במידע זה.

26 ראו צ' אילן, וע' דמתי, מרות: הכפר היהודי הקדום, תל אביב: החברה להגנת הטבע, תשמ"ח, עמ' 91–93.

27 שם, עמ', 91; שבטיאל, תשע"ה (לעיל, הערה 7), עמ' 117–119 והפניות שם.

28 ראו י' טפר, ג' דרעין וי' טפר, אזור נחל עמוד, פרקים על ההיאחזות היישובית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 72–86.

29 ירושלמי, שביעית, ט, א (לח, ע"ג)

30 ראו יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ברומאים, ב', 572–576, (תרגמה מיוונית ל' אולמן), ירושלים: כרמל, תש"ע, עמ' 295–296; יוסף בן מתתיהו, חיי יוסף, 187 (תרגם מיוונית ד' שוורץ), ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשס"ח, עמ' 101–100.

31 אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, ירושלים: מהדורת בית המדרש להלכה בהתישבות, תשנ"ז, עמ' נד.

32 הסקר של רבני לא פורסם, הוא צוטט על ידי טפר, י', דרעין, ג', וטפר, י', 2000, עמ' 38.

33 ראו U. Leibner, *Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee: An Archaeological Survey of Eastern Galilee*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2009, pp. 151–158,

34 ראו י' שבטיאל, 'ייחודם של מקלטי המצוקים בהר ארבל־נתאי, בנחל עמוד, ובסלע עכברה, בתקופת הבית השני ובמרד החורבן', ארץ ישראל, לא (תשע"ה), ספר נצר, ירושלים: החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, עמ' 408–420.

35 ראו B. Ravani, 'Rock-Cut Tombs at Huqoq, The Excavation', *Atiqot*, III, 1961, pp. 121–127; P.P. Kahane, 'Notes on the Finds', *Atiqot*, III, 1961, pp. 128–143

36 ראו אילן, תשנ"א (לעיל, הערה 8), עמ' 122.

37 ראו טפר, דרעין וטפר, 2000, עמ' 73, 83–84.

38 דמתי מציע לזהות את חוקוק עם היישוב 'קפרקכו' (Kapharekchō) – שמופיע לפי סדר גיאוגרפי בין ארבל לעכברה ברשימת היישובים המבוצרים שביצר יוסף בן מתתיהו ערב מרד החורבן. ראו ע' דמתי, 'כפר איכו-חקק, המבצר הלא נודע של יוסף בן מתתיהו', קתדרה 39 (1986), עמ' 37–43; שבטיאל, תשע"ה (לעיל, הערה 7), עמ' 30.

39 ראו י' טפר וי' שחר, 'המסתורים התת קרקעיים בגליל', בתוך מערכות המסתור בשפלת יהודה, בעריכת ע' קלונר וי' טפר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1987, עמ' 311–313.

40 ראו שבטיאל, תשע"ה (לעיל, הערה 7), עמ' 144–145.

41 אחיקם עמיחי ז"ל היה מפעילי מלח"ם (המרכז לחקר מערות) ומי שסייע לי רבות במיפוי מערות בגליל. עמיחי נרצח בידי מחבלים במהלך סיור במערות בנחל תלם בשומרון.

42 ראו לדוגמה שבטיאל, תשע"ה (לעיל, הערה 7), עמ' 136, 143–144, 150–151, 156–157, 168–167, 188–189, 196–198; קלונר וזיסו, תשס"ו (לעיל, הערה 9), עמ' 128.

43 אני מודה לצוות המהנדסים מהטכניון, שערך את המיפוי העילי של החתך התת־קרקעי: ד"ר יהושע ליס, שמר שלו ומאיר שובל.

44 ככל הנראה אלה מערות הר ברניקי, האתר היחיד סביב טבריה שיש בו מערכת מערות שמחוברות ביניהן במחילות סבוכות ומפותלות. כל המערות נסקרו מספר פעמים (באחת הפעמים על ידי) והתברר שהן משתייכות למערכת מערות מסגנון מקלטי מצוקים, ששימשו את יהודי טבריה בתקופת מרד החורבן ואפשר שגם אחריו. על סקר המערות בהר ברניקי והפניות מתאימות, ראו שבטיאל, תש"ע, עמ' 42–47.

45 ראו לוין, תשס"ד (לעיל, הערה 3), עמ' 22–27; ר' קיפרווסר וס' רוזיס, 'ארץ הקודש ותושביה בסיפורי מסעות של הנזיר בר צומא', קתדרה, 148 (תשע"ג), עמ' 41–70.

46 שמעון בן לקיש ידוע בשם ריש לקיש, מגדולי אמוראי ארץ ישראל במאה ה־2 לסה"נ ומראשי ישיבת טבריה.

47 ראו טפר, דרעין וטפר, 2000 (לעיל, הערה 37), עמ' 83–86.

48 משנה, פאה, ה:ג (מהדורת אלבק, עמ 53).

49 שם, עירובין, י:יד.

The Hiding Complexes beneath the Synagogue of Huqoq: A Comparative Perspective and a Test Case for Hiding Complexes under Synagogues in the Galilee and the Southern Hebron Hills

Yinon Shivtiel

The discovery and excavation of the synagogue at Hurvat Huqoq, the range of findings and especially its unique mosaic floor has become more interesting with the exploration, of the hiding complex discovered by the author under the floor of the synagogue. At this stage of excavation, the synagogue and the mosaic floor have been dated to the fifth century CE. The discovery of this hiding complex raises at least two questions. The first relates to the relationship of the congregation of Huqoq to their security situation and their need to prepare a hiding complex under the synagogue. Was it part of their defensive worldview during times which were particularly insecure in a period when Palestine came under Byzantine rule, characterized by the hostile attitude of Christianity? The second direction is the possibility that the builders of the Huqoq synagogue deliberately built it over an ancient hiding complex - the likes of which are known to exist throughout the Galilee and in dozens of other sites, but without any connection to synagogues. These complexes were hewn, as has already been shown, on the basis of the abovementioned security concerns. To date, hiding complexes discovered under synagogues are extremely rare both in Judea and in the Galilee. The relative lack of similar structures calls for a comparison of the Huqoq hiding complex with those found under other ancient synagogues in Israel. Such a comparison, even if it does not answer the question of the purpose of these complexes, still has two important goals. The first is to shed light on the phenomenon of hiding complexes discovered under synagogues and to distinguish them from the corpus of recognized hiding complexes. The second objective is to examine their indeterminate historical-archaeological background – which has not been sufficiently investigated - in three areas: the southern Hebron hills, the Judean foothills and the Galilee. The initial investigation of the hiding complex under the Huqoq synagogue, the preliminary collection and concentration of the data, as well as existing information about the complexes discovered in other synagogues, can be seen as a test case.